

İLSAM Akademi Dergisi

Journal of ILSAM Academy

ISSN 2757-9212

Tanrısal Gücü Dilin Sınırlarında Anlatmaya Çalışmak

An Attempt to Explain Divine Power in the Limits of Language

ÖZ

Bütünyle “Kur’anî perspektif” denilen bütüncül yaklaşımı merkeze alan bu çalışma, vahyin bütünlüğü kabulü içerisinde “ledün ilmi” olgusunu irdelemek üzere kaleme alınmıştır. Görüldüğü kadarıyla konu hakkında son derece zengin bir literatür bulunmaktadır. Hatta bu kavramın üzerinden farklı dünyaların inşa edildiğine rastlamaktayız. Neredeyse her ekol, kavramın vahyî kullanımını değil, süreç içinde vahyî bildirimlere eklenmiş olan yan anlamları ve bu anlamları hakikat yerine koyan dinsel bakışı merkeze almıştır. Konunun tarihsel süreçte aldığı şekille ilgili olarak son derece zengin literatür olmasına rağmen, bu literatürün Kur’anî tutarlılık gözetilerek kaleme alınmadığı kesindir. Hatta eldeki çalışmaların vahyin ne dediğini gölgeleyecek denli insan üretimlerini kapsadığı bile söylenebilir. Bu konuda daha mâkul ve daha ilkesel duruşu olması gerekenlerin ise, geleneğin kuşatıcı evreninden kurtulamadıkları aşikârdır. Dün olduğu gibi bugün de Kelâm ilminin mü’mine kazandırdığı feraseti kulak ardı ederek, vahyî kültürel kabuller üzerinden konuşurmayı tercih eden büyük bir kitlenin varlığı ortadadır. O itibarla konu hakkında söz sahibi olan disiplinlerin mensuplarının yarım ağızla konuşması bir yana, suya sabuna dokunmadan temizlik yapan bazı çevrelerin seslerinin duyulmaması bundadır. Neredeyse her kesim, hâkim görüş hâline gelmiş bulunan sûfî yorumun bir adım gerisinden meseleye dâhil olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: İlm-i Ledün, Bilge Kul, Hızır, Mûsa, Metafor, Kıssa, Temsilî Anlatım

ABSTRACT

This study, which centers on a holistic approach called "Qur'anic perspective", was written to examine the phenomenon of "innate science" within the acceptance of the integrity of Revelation. As far as we can see, there is extremely rich literature

Namık Kemal OKUMUŞ

Prof. Dr.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı,
namikkemal.okumus@ogu.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8573-4828.

Cilt/ Issue: 2/2, 207-241
Geliş Tarihi: 01.08.2022
Kabul Tarihi: 28.09.2022

Atrf: Okumuş, N. Kemal “Tanrısal Gücü
Dilin Sınırlarında Anlatmaya Çalışmak”,
İLSAM Akademi Dergisi 2/2 (Ekim 2022),
207-241

Dipnot: N. Kemal Okumuş, “Tanrısal Gücü
Dilin Sınırlarında Anlatmaya Çalışmak”,
İLSAM Akademi Dergisi 2/2 (Ekim 2022),
Sayfa.

on the subject. In fact, we find that different worlds have been built over this concept. Almost every school does not refer to the revelatory use of the concept; In the process, it has centered on the side meanings that have been articulated to the revelations and the religious view that puts these meanings in place of truth. Although there is extremely rich literature on the form the subject has taken in the historical process, it is certain that this literature was not written in accordance with the Koranic consistency. It can even be said that the work at hand includes enough human production to shadow what the revelation says. It is obvious that those who should have a more reasonable and more principled stance on this issue cannot escape the encompassing universe of tradition. Today, as it was yesterday, it is obvious that there is a large mass of people who prefer to make people talk through revelatory cultural acceptances, ignoring the insight that the science of Kalam has given believers. This is why the voices of some circles who avoid meddling, are not heard, let alone the members of the discipline who have a say on the subject. Almost every segment has been involved in the issue one step behind the Sufi interpretation that has become the dominant view.

Keywords: Innate Science, Wise Man, Metaphor, Khidr, Moses, Tale, Symbolic Expression

EXTENDED ABSTRACT

In terms of live stories and parables, which are both the institutional and principled language of revelation, almost every experience expresses personal responsibility and livability. For this reason, the main subject of almost every article that exemplifies certain experiences by centering on the duty areas of people and societies is the reasonableness of the duty execution of people or messengers who are made responsible by the choices of Almighty Allah. What is told to other societies in the following is that these stories can have a process that can be lived in every era. In fact, it is trying to explain in a balanced way some experiences or stories of the people who are responsible for the current situations, especially the officials who are addressed at the embassy level.

According to our article titled “Trying to Explain the Divine Power within the Limits of Language”, which touches both the will and power of Almighty Allah, as well as the work areas and understanding preferences of the envoys who are made responsible, Hz. Almost every messenger, especially Moses, is destined to have some desire to understand and comprehend what is happening. Moreover, these approaches of the ambassadors correspond to the understanding and telling processes of their followers and carefully touch the principle of responsibility. In this context, Hz. It is perfectly normal for Moses and other apostles to make

a curious request to understand certain facts. Perhaps the fact that the stories told are in this way is a source for us to understand the realities experienced.

We can say that the main subject of the mentioned article is that Islam and the Qur'an are the sources of the issues that are and should be. This preference can be seen as revealing an educated view of the facts and even the level of human understanding. In fact, the fact that the aforementioned question is handled in the context of the messenger shows that even distinguished people, who are informed by God, are resistant to understanding. We can say that this preference embodies the human effort to understand and that it makes the experiences concrete and resorts to adequate explanations for understanding. Regardless of the elapsed time phenomenon, there is no doubt that such experiences center on the example of the human beings. Moreover, it should be counted as one of the basic principles by which this example can be understood not only among the prophets but also among humanity.

It is obvious that the experiences mentioned in the Holy Books, in particular, are the source of a strong moral choice. The arrangement of the lives of the prophets with moral achievements, and sometimes the questioning of their preferences, always reveals that they are human. This change and development point to a strong gain in every human interlocutor. We can say that the subject mentioned is a development depending on the understanding effort of every person who is close to the story, especially the prophet. The fact that the stories of the Qur'an consider these approaches in principle despite the past centuries informs us that they are an understandable version of everything livable.

There is no doubt that this news, which is given with such narratives, in which the central focus is Almighty Allah, the first interlocutor is the messenger and the last addressee is humanity, gives life to the phenomenon of story and experience. In fact, these experiences, while contributing to the sense of humanity and responsibility, also touch on the preferences of human beings. In fact, it should be clearly stated that the fact that historical statements are an essential reality for their time sheds light on a possible preference for those who take lessons later, which is the next step after the provision of the phenomenon called religion. Perhaps the general quality of the tales, which are among the basic narrative measures of the Qur'an, is that the livable is highly preferable in the center of responsibility. These qualities, which are among the main subjects of creation, are likely to be at an understandable level by being preferred both by the creator and those who are made responsible.

It is clear that the Qur'an's educative announcements also address a livable process. As can be seen, it is clear that this work is built on the principles of

responsibility. It should be said that the choice of prophets on the subject refers to the fact that the things that are told about the two parties are experienced by the narrator. It is seen that this experience happened to Moses and also contributed to the understanding and comprehension processes of ordinary people. Moreover, the prophets and their followers, who are the most valuable followers of the area of responsibility, are required to be resilient in understanding these experiences. It is even possible that such experiences are sometimes a choice of expression and understanding between man and God. I guess such choices of the educational tool called parable are the most valuable element of making the addressed responsible.

It can easily be said that the stories of the Qur'an are based on the reality seen and experienced. Besides, it is not possible to express the aforementioned story only in the context of the prophet. In fact, the fact that the reality of yesterday is handled through the prophet and his followers points to the experience of the livable phenomenon. Therefore, it should not be expected that a different step will be taken based on the basic values of a human-centered life. It is also normal for the first part of the story told to point out a certain achievement for humans, by Almighty Allah and lead the person to think within his own limits. In fact, all of the revelations and narratives of stories mean that every situation that is experienced and can be experienced is understood within its own special conditions and that it is also carried from its own time. Expressing such upbringing and addressing phenomena in the context of the story points to the realization of a possible narrative.

This approach, which points to the reality of yesterday, also points to the reality of today and defines humans as educated interlocutors and strong-responsible-individuals. The fact that even the prophets, who are the first believers, follow this path, refers to the possibility of living life. In fact, it should not be forgotten that these stories, which point to the reality of yesterday, the experience of today, and the intelligibility of tomorrow, are an achievement that educates people and exemplifies experiences. It should be kept in mind that such basic advice sheds a certain light on the world of tomorrow through experience.

It is a reality that this story, which points to responsibility and principled gain by centering a part of Moses' life, also points to a certain gain in terms of the possible effects of the word and even the details of the word. It is extremely important that this story, which also contributes to the understanding of the current situation for Almighty Allah, who addresses the life lived, prefers an expression through the relationship between word and fact. There is no doubt that these steps, called the science of ledun, refer to the limits of knowledge for

the believer and A comprehensible example for Allah. There is no doubt that the harmony of these narratives with the basic principles brings the possibilities of understanding the story and reality phenomenon to the fore. For the person who has to understand the story, it is extremely meaningful to understand the different details of the reality experienced with the explanations of Almighty Allah. In fact, the fact that opinions and narratives deal with these approaches within the context of responsibility clearly indicates that such a notification process, which directly addresses people, is made livable.

It should not be forgotten that every example or parable that touches on the livable life of a person focuses on power, fact, and possibility. Maybe just for this reason, it should be known that possible and impossible, clearly point to livable examples when dealing with people. It should be kept in mind that people called wise servants touched upon the action of Almighty Allah through the examples mentioned. However, these tales, which center on surrender to Almighty Allah, also point to a process that can be lived through the examples of messengers and people. In fact, the fact that the narration is so detailed touches on the possibility of understanding, It is obvious that it aims to raise awareness for today and tomorrow. As a result, it should not be forgotten, in terms of preferences, that such stories, which touch the process of understanding the truth with their narrative technique, and even their livable capacity, hold the prophet, in general, responsible for people. The elaboration of such situations with possible indicators, without excluding the environment, person and society, should be understood as realities that can be lived and even lived.

GİRİŞ

Sözler, Her Daim Meramı Anlatmak İçin Yeterli Olabilir Mi?

Tanrısal dilin kulları muhatap alması sürecinin hemen akabinde Yüce Allah'ın sonsuz ve de sınırsız olan ilim ve gücünü insanların anlayacakları forma sokma çabası, Hz. Âdem'den itibaren insanlığa rehber olan vahyin temel amacıdır diyebiliriz. Görebildiğimiz kadarıyla bu konuda iki şey son derece dikkate alınmıştır. Bunlardan ilki, vahyin beşer dilinin sınırlarında konuşlanması, ikincisi de vahyin öğretmenlerinin dilin sınırlarında tebliğ yapmış olmasıdır. Hem vahiy ve hem de örnek şahısların çabası neticesinde, vahye muhatap olan sıradan insanların yakından anladığı ve bahsedilen şeyleri kavradığı olumlu bir süreç yaşanmıştır. Vahyin mirasçısı olan her nesil, belirli bir kalıpta gelen o dilsel anlatıyı donuklaştırıp tek hakikat hâline getirmeden ondan yararlanmasını bilmişler ve kendileri de anlama çabası adına yeni bir şeyler eklemişlerdir.

Vahye doğrudan muhatap olan bizler de tıpkı bizim gibi vahye doğrudan muhatap olan geçmiş kişilerin anlayışlarını yakından görmek, değerlendirmek, gerektiğinde eleştirebilmek ve de sonuçta kendi katkılarımızı da ortaya koymakla mükellefiz. Bu işi yaparken unutmamamız lazımdır ki, beşer dokunuşları üzerinden değişimi söz konusu olmayan temel ilkeler dışında değişebilir olanlar konusunda insanların sözel ve pratik anlamdaki değerli katkıları, dinin kendi çağında yaşama imkânını devreye sokmuştur. İşbu nedenden ötürü, din denilen hitap manzumesi, geçmiş örneklikleri de dikkate almak suretiyle her devrin içinde yaşayabilecek bir esnekliktedir. Bir dinin yaşayan temel ilkeleri ne denli genel özellik taşırsa, zaman ve zemine göre o dinin değişebilir olan yorumları da o denli canlılığını koruyabilir.

Sadece Müslümanların değil, neredeyse bütün din ve ideolojik yapılanmaların tarihsel tecrübeleri göstermektedir ki, bir noktadan sonra Yüce Allah'ın ne dediğinden çok, O'nun dediklerinin insanlar tarafından nasıl anlaşıldığı daha merkezi bir konuma yerleşmektedir. Bu konuda hemen her düşünce geleneği masum sayılamaz. Süreç içinde yaşanan örnekliğimiz üzerinde bir anlamda “iz sürme” şeklinde öne çıkan çalışmamız, ilâhî vahyin insan tarafından nasıl da olduğundan farklı algılanabileceğine dair bazı tespitler üzerine inşâ edilmiştir. Üstelik kendi dinsel anlayışımızın beşerî katkılarını görme adına turnusol vazifesi gören bu konu, hâlen canlılığını korumakla beraber, “dinî yorum” ve “dinsel bakış” dediğimiz olguları da derinden etkilemektedir.

Binaenaleyh Hz. Mûsa ve Bilge Kul/Hızır kıssasına farklı bakmanın sadece Kelâmî değil, itikâdî anlamda da pek çok inanış ve sorunları beraberinde

getirdiği bilinmektedir.¹ Özellikle gnostik, okültik ve sûfi çevrelerde ilâhî vahye karşı oldukça değişik bir bakışın yaşamasına neden olan çizgi dışı yorumların kaynağının bütünüyle ilgili kıssa olmuş olması,² bahsedilen zihnî anlayışın dönüşerek imanî bakışları etkileyen oldukça etkin bir yapısının olduğu söylenebilir. Ancak bizim yapacağımız şey, vahye temelinden aykırı olan bu bakışa tarihsel kabulleri merkeze alarak cevap vermekten çok, vahyin ve dilin sınırlarında bahsedilen olgudaki açık hakikati ortaya koymaya çalışmaktır. Bundan gerisi, konuyu ele alan kişi ve grupların tercihlerine kalmış olup, akabinde “vahye göre hıza alma”³ şeklinde tutarlı davranış değişikliği iradesinin ortaya konulup konulmaması tercihidir. Geçmişin sorun çıkaran bagajlarından kurtulmadan ya da dine ilave edilmiş olan fazlalıkları elden çıkarmadan vahyin ne dediğinin saf bir şekilde anlaşılamayacağı ise, yaşanmış diğer tecrübelerle sabit olan bir durumdur.

1.MEVCUT DURUMA AYNA TUTMAK

Müslüman kültür özelinde oldukça değişik ve zengin bir içeriklendirmeye tâbi tutulmuş olan Hz. Mûsa-Bilge Kul/Mûsa-Hızır Kıssası,⁴ kanaatimizce bir o kadar eksik ve de yanlış çıkarımlara aracılık etmiş gibidir. Kıssa, kendi

¹ Hızır kelimesi, insan için kullanıldığında, “hıdr/hadr: yeşil giyinen”, Yüce Allah için kullanıldığında ise “hazır/hazır: her yede hazır olan, bulunan” anlamlarına gelmektedir. (Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 125-126). Belli bir dinî ve kültürel form içinde kendisine yaşam alanı bulan bu kavramın etrafında zengin bir inanış modeli ile bunu besleyen geniş bir edebiyatın geliştiği görülmektedir.

² Hakkında bunca eksik bilgiye rağmen yine de koca koca eserler kaleme alınan Hızır (a.s.) inanışı, Müslüman çevrelerde âdeta “beklenen yardımcı/kurtarıcı ” gibi örülmüştür. Bkz.: Ömer Faruk Hilmi, *Allah'ın Kullarından Salih Bir Kul Hızır Aleyhisselam* (İstanbul: İlim Şehri Yayınları, 2012); Ramazan Hüb, *Hızır Aleyhisselam*, (İstanbul: Kırkkandil Yayınevi, 2009)

³ Kehf, 18/26. O'nun hükmü ve tasarrufu tek taraflı irade beyanıdır ve bu tercihin ortağı bulunmamaktadır.

⁴ Konuyu doğrudan Bilge Kul-Mûsa şeklinde değil, Mûsa-Hızır Kıssası şeklinde ele alan bazı çalışmalar şunlardır: Ebû Cafer Muhammed b. Cerrî et-Taberî, *Tefsîru'l-Taberî/Câmiu'l-Beyân fi Te'vilî'l-Kur'an*, (1-12), (Beyrut: 1997), 7/250-258; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Avami'l-Tenzil ve Uyiüni'l-Ekâvil fi Vucûhi'l-Te'vil*, (1-IV), (Beyrut: 1987), 2/731-737; Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne/Tefsîru'l-Mâtürîdî*, (1-10), (Beyrut: 2005), 7/234-265; *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, (1-17), (İstanbul: 2018), 9/109-131; Ebu'l-Fida İsmail b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, (1-4), Riyad 1993, 3/97-106; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, (1-10) (Beyrut: 2002), 5/277-291; Muhyiddin İbn Arabî, *Rahmetün Mine'r-Rahmân/Kur'an-ı Kerim Tefsîri*, (1-4), (İstanbul: 2019), 3/222-240; Şeyhülislâm Ebussuûd Efendî, *Ebussuûd Tefsîri/İrşâdî'l-Akli's-Selîm ilâ Mezayâ'l-Kitâbi'l-Kerim*, (1-12), İstanbul 2006, 8/3763-3775; Fahrüddin, Er-Râzî, *Tefsîr-i Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, (1-23), (Ankara: 1992), 15/211-245; Nasirüddin b. Ömer el-Beydavî, *Envârü'l-Tenzil ve Esrârü'l-Te'vil/Tefsîru'l-Beydavî*, (1-5), (İstanbul: 2011), 3/321-333; Muhammed Ali es-Sabunî, *et-Tefsîru'l-Vâdih el-Müeyesser*, Mektebetü'l-Asrıyye, (Beyrut: 2013), 731-736; Ebu'l-A'lâ el-Mevdüdî, *Teşhimü'l-Kur'an*, (1-7), İstanbul 1986, 3/169-177; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsîri*, (1-8), (Ankara: 1991), 4/1974-1983; Seyyid Kutub, *Fizlâlî'l-Kur'an/Kur'an'ın Gölgesinde*, (1-16), (İstanbul: 1977), 9/441-452; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Sijer Eşliğinde Kur'an'ı Anlamak/Fehmü'l-Kur'an/Nüzul Sırasına Göre Tefsîr*, (1-3), (İstanbul:2013), 2/263-266; Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsîri*, (1-14), (İstanbul:1987), 7/3666-3673; Şemseddin Yeşil, *Füyûzât/Kur'an-ı Mübin'in Meâlen Tefsîri*, (1-7), (İstanbul:1994), 4/392-401.

çapında bir değeri ifade etmiş olsa bile, yine de kendi yaklaşımlarına uygun dünya görüşü oluşturmak isteyenlerin her daim portföyünde olan bir anlatı durumunda görülmüştür. Tasavvuf dünyasından, Sünnî kesime, oradan Şia ve diğerlerine dek konuyu mecrasından taşırmayan yok gibidir. Her kesim için son derece kullanışlı bir aparata dönüşen bu kıssanın tüketilemeyen bir vechesi bulunmaktadır. Öyle ki kıssayı düşüncelerinin ispatı noktasında malzeme olarak kullananların Kur'an'ın ilkesel bütünlüğüne zarar verecek olan nokta tasarımları olması hayli üzücüdür. Âdeta vahyin çelişki barındırdığına varacak olan bu yorum zenginliği, Müslümanların inanç ve kültürüne faydadan çok zarar getirmiş gibidir. Meğerki İslâm ve imanın sınırlarını zorlayan yorumlar, bütünüyle iyi niyetle kaleme alınmış olsun, durum yine de değişmemektedir.

Şimdi konuyla ilgili olan âyetlerin mealini beraberce okuyabilir: *“Vaktiyle Musa bir seyahati sırasında yanındaki genç yoldaşına şöyle dedi: “İki denizin birleştiği yere kadar gideceğim: Oraya ulaşmam yıllar sürse bile yoluma devam edeceğim.” Musa ve genç yoldaşı iki denizin birleştiği yere ulaştıklarında [bu yerin aradıkları yer olduğunu fark etmeksizin bir kayanın dibinde] mola verdiler fakat orada [yiyecek] balıklarını unuttular. O sırada balık denize sıçramış ve gözden kaybolup gitmişti. İki denizin birleştiği yeri geçtikten bir süre sonra Musa yoldaşına şöyle dedi: “Getir şu azığımızı da yiyelim. Bu yolculuk bizi hayli yordu.” Yoldaşı da şöyle karşılık verdi: “Tüh, bak şu işe! Hani biz bir kayanın dibinde mola vermiştik ya, işte ben balıkla ilgili hadiseyi orada sana söylemeyi unuttum. Bunu bana unutturan da şeytandan başkası olmasa gerek. [Bizim mola verdiğimiz yerde] balık hayret edilecek bir şekilde denize sıçrayıp gitmişti.” Bunun üzerine Musa, “İşte bizim aradığımız yer orasıydı.” dedi ve hemen geldikleri istikameti takip ederek o kayanın bulunduğu yere geri döndüler. Derken, orada katımızdan kendisine bilgelik verdiğimiz ve yine tarafımızdan [özel] bilgi lütfettiğimiz bir kulumuzla karşılaştılar. Musa bu bilge kişiye, “Hakikati kavramam ve hep doğru olan şeyi yapmam için, sana verilen [özel] bilgiden bana da öğretir misin? Bunun için sana tâbi olmama izin verir misin? dedi. Bilge kişi şöyle karşılık verdi: “Sen benimle birlikteyken olup biteceklere katlanamazsın. İç yüzünü bilmediğin işlere nasıl katlanabilirsin ki?!” Bu defa Musa şöyle dedi: “İnşallah, benim sabırlı bir kişi olduğumu göreceksin. Hiçbir konuda sana itiraz etmeyeceğim.” Bilge kişi de şöyle karşılık verdi: “Mademki benimle birlikte geleceksin, o hâlde ben sana açıklamada bulunmadığım sürece hiçbir konuda bana bir şey sorma; müdahalede bulunma!” Nihayet beraberce yola koyuldular. Derken bir gemiye bindiler. Fakat bilge kişi durduk yere gemiyi deldi. Bunun üzerine Musa, “Yolcular boğulup helak olsunlar diye mi gemiyi deldin?! Sen gerçekten çok yanlış bir iş yaptın!” dedi. Bilge kişi, “Benimle birlikteliğe katlanamazsın dememiş miydin ben sana?!” diye karşılık verdi. Bunun üzerine Musa, “Unuttum, n’olur beni paylama. Beni zora koşup da*

şu yolculuğumu katlanılmaz kılma.” dedi. Gemiden inip yollarına devam ettiler, derken yolda bir çocuğa rastladılar. Bilge kişi yine durup dururken tuttu, çocuğu öldürdü. Musa [öfkeyle], “Masum bir çocuğu yok yere nasıl öldürürsün?! Sen gerçekten çok kötü bir iş yaptın.” dedi. Bilge kişi [bir kez daha], “Benimle birlikteliğe katlanamazsın dememiş miydin ben sana?!” dedi. Musa, “Bundan sonra bir şey soracak olursam benimle arkadaşlık/yoldaşlık etme. Zaten sana karşı özür dileyecek yüzüm de kalmadı.” diye karşılık verdi. Bu konuşmanın ardından yine yollarına devam ettiler. Derken, bir beldeye uğradılar ve belde halkından biraz yiyecek istediler. Fakat halk onlara konukseverlik göstermedi. Bu arada Musa ve bilge kişi o beldede yıkılmak üzere olan bir duvar gördüler. Bilge kişi duvarı onardı. Musa [yine konuşmadan edemedi] ve “Bu iş karşılığında ücret alsan fena mı olurdu?! [Hem bu sayede karnımızı da doyururduk].” dedi. En nihayet bilge kişi, “Artık yollarımız ayırmanın zamanı geldi.” dedi ve ekledi: “Şimdi sana bir türlü sabır ve tahammül gösteremeyip müdahale etmeye çalıştığın o işlerin iç yüzünü açıklayacağım.. Hani o gemi vardı ya, işte o gemi, geçimlerini denizden sağlayan birtakım fakir insanlara aitti. Ben gemiyi hasarlı göstermek istedim. Çünkü o fakir insanların önüne, gördüğü her sağlam gemiye el koyan bir hükümdar çıkacaktı. Öldürdüğüm çocuğa gelince, onun ana-babası mü'min kimselerdi. Bu çocuğun ileride ana-babasını kâfirlik ve isyankârlığa sürükleyeceğinden endişe ettik ve böylece istedik ki rableri o ana-babaya bu çocuktan daha hayırlı ve daha merhametli bir evlat ihsan etsin. Gelelim duvar meselesine, yıkılmak üzere olan o duvar şehirdeki iki öksüz çocuğa aitti. Duvarın altında o çocuklara ait bir define vardı. Babaları da iyi bir inandı. Bu yüzden rabbın istedi ki çocuklar ergenlik çağına gelsinler ve [o zaman] ilahî bir lütf olarak definelerini bulup çıkarsınlar. Hülasa, ben bütün bu işleri kendiliğimden yapmış değilim. İşte senin bir türlü sabır ve tahammül gösteremediğin işlerin iç yüzü budur!”⁵

Kıssanın tahliline geçmeden önce daha başında ifade edebiliriz ki, beslendikleri kültürel fragmanlar üzerinden yorum yapan kesimler nezdinde bu anlatı ile ilgili öne sürülen yaklaşımlar, son derece tuhaf dindarlıkları da üretmiştir. Bunların bir kısmı olayın kabuğunu aşamamışsa da, bizce oldukça zarar veren diğer kısmında ise, vahyin amacının aksine olarak alternatif bir dünya ve ilim merkezlerinin kurulduğu görülmektedir. Zamanla vahye doğrudan muhatap olan peygamberlerden üstün ve onlardan daha çok bilen, hatta gaybı bilip de yaşayan seçilmiş şahsiyetler ve de evliyalar türemiştir. Bu kıssa sayesinde kendilerini Bilge Kul/Hızır konumunda görenlerin varacakları yer, doğal olarak bu kabul olmuştur. Zira kıssanın dış görünüşünden hareket eden bu kesimler, kendilerince haklı olarak Peygamber olan kişiden daha çok bilen, onu peşinden koşturan

⁵ Kehf, 18/60-82.

kişilerin olasılığını gündemlerine almıştır. Sonuçta bu bakışın yedeğinde, doğrudan Allah'la iletişimde olan bir kesimin ürediğine şahit olmaktayız. Bu yaklaşım, dünyadaki örneklerine benzerliği açısından bizdeki sûfizmin de son derece gizemli olmasını temin etmiştir.

İlgili kıssanın değişik anlama biçimlerinden ortaya çıkan bir yaklaşım daha vardır ki, bu kabul, bizce sistemin temeline dinamit koymakla eşdeğer bir tutuma işaret etmektedir. O da, Bilge Kul özelindeki bilgilere sahip olan kişilerin yaptıkları yorumların tevhidî hakikate açıkça karşı olsa bile doğru olabileceği yaklaşımıdır. Buna göre Allah tarafından özel olarak bilgilendiren bu kişilerin bizlerin bilemediği bir bildiklerinin olduğu, buna karşı durmanın insanı şeytanın yanına düşüreceği iddiası canlı tutulmaktadır. Yine bu kabul, sıradan insanları refuze etme anlamında, “siz ne bilirsiniz ki?!” reddiyesini gündeme taşımıştır. Konu hakkında bilgisi olanlar için ise, “sadece siz mi biliyorsunuz?!” şeklindeki yaklaşımlara ise sıklıkla rastlanmaktadır. Beşerin ürettiği bu yaklaşımların alıcısı da hayli fazladır. Buna dayanarak fetva veren bazı kişiler, suçsuz ve günâhsız olan kişileri ileride günâh işleme potansiyeli üzerinden öldürme haklılığını öne almışlardır.⁶ Bu tercihin din ve din anlayışına ne denli zarar verdiğini görmek için sadece dindarların savunmacı yaklaşımlarına bakmak yeterli değildir. Bir o kadar da konu hakkında eleştirel duran kişilerin açıklamalarına kulak vermek lazımdır. Zira Yüce Allah'ın kesin olan ilkelerine göre, haksız yere insanın öldürülemeyeceği⁷ ve günâhkar dahi olsa hiç kimsenin başkasının suçunu yüklenemeyeceği⁸ ve işlemediği bir suçtan dolayı hesaba çekilemeyeceği hususu,⁹ çok net bir beyandır.

Tarihte muhaliflerine karşı suç ihdas etme noktasında mâhir olan Haricîlerin tutumu ve buna paralel olarak siyasetteki yaşanmış olaylar, bu kıssanın farklı noktalardan yaşama taşınarak tecrübe edilmesine açık bir örnek sayılabilir. Sahabenin kendisi ile ailesinin yanı sıra günâhsız çocuğunu da öldüren Haricîler ile aynı beklenti ya da korku üzerinden kardeşi veya oğlunu katleden bey, sultan, başkan, padişah veya kralların gerekçeleri de tıpa tıp aynıdır. Bu zihniyete göre, “muhtemel suç”, “suçun olasılığı”, “ya olursa sendromu” ve “şimdiden önlem al” gibi tedbirlerin alınması son derece haklı ve doğru bir tutumdur. Hâlbuki Hz. Mûsa'nın temsil ettiği irade, ancak zorluklara karşı güçlü bir duruş ve kararlılık sahibi olan kişilerde bulunmaktadır. Bu kişiler, her türlü sorgulamayı yaptıktan sonra sadece açık emirlere itaat ederler. Oysaki geçmiş dönemlerde

⁶ İsrâ, 17/31.

⁷ En'âm, 6/151; Furkân, 25/68.

⁸ En'âm, 6/164; İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; Zümer, 39/7; Neem, 53/38.

⁹ Nisâ, 4/112.

bizlere örnek olarak sunulan ve her türlü zorluğa karşı Allah'ın sınırlarının dışına çıkmayan güçlü irade sahibi/ulu'l-azm peygamberlerin olması,¹⁰ bu gibi palyatif çözümlere bel bağlamanın gereksizliğini ortaya koymaktadır. Ve dahi bu gibi kıssalar üzerinden kim olursa olsun kendi günâhlarına bahane üretemeyeceği gerçeğiyle karşı karşıya bulunmaktayız.

2. SÖZ VE OLGU İLİŞKİSİ

Vahyin ifade ettiği şekliyle “bilge kul” ya da süreç içinde farklı dinî ve kültürel katkılar sayesinde değişerek “Hızır”a dönüşen olgunun ne olduğunu irdeleyen bu çalışma, esasında Yüce Allah'ın ilim ve gücünün sınırsız olduğunu ve insanın bu konuda şüphe içinde kalmaması gerektiği konusundaki bir örneklem üzerinde tahkim edilmiştir. Yine bu çalışma, dilin sınırlarında kalarak konuşmanın olası bütün risklerinin alınmasından sonra, O'nun sınırsız olan ilim ve kudretinin insan tarafından algılanabilmesi için hakikatin belli bir sınır ve olgu/form içerisinde gösterildiği gerçeğine işaret etmektedir. Hatta bu anlatım özelinde, zaman içinde bazı şeyleri kulak ardı eden ya da anlama zorluğu çeken insanın seçilmiş elçiler üzerinden âdeta her defasında yeni baştan deneye tâbi tutulması söz konusudur. Bu tarz anlatımlarda öncelikli olarak mevcut bazı durum ve oluşumları açıktan sorgulayan elçiyi “ikna etme”¹¹ amacıyla hakikatin yeniden gösterilmesi çabasına şahit olmaktayız. Yüce Allah'ın öncelikli olarak kendi elçisini ikna etme iradesinin devreye girmesi demek, biz insanlara ne denli önem verip, doğru anlama noktasında nasıl da özen gösterdiğini açıkça ifade etmektedir. Öyle ki O'nun dininin yeryüzündeki taşıyıcı aktörü olan insanın, öncelikli olarak meseleyi doğru anlaması gerekir ki, bir adım sonra doğru anladığı şeyi muhataplarına doğru bir şekilde anlatabilsin.

Tebliğ süreçlerinde beklenen maksimum fayda gereği,¹² hemen her Kutsal Metnin yaşayan dilin bilindik formları üzerinden bildirimde bulunması kadar normal bir tercihi olamaz. Yine hemen her Kutsal Metnin, içine geldiği toplumun hafsalasıyla uyuşan ifade biçimlerini tercih etmesi kadar doğal bir seçim de olamaz. O itibarla, Kur'an'ın bahsettiği elçilerin genellikle muhatap kitlenin duyduğu

¹⁰ Hem zorluklara karşı sabırlı hem de davanın zorluklarını bizzat yaşamış olan bazı elçilerin adları şöyledir: Hz. Eyyub, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. İsmail, Hz. Elyasa, Hz. Zülkifl, Hz. Süleyman, Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Muhammed.

¹¹ Bunlar, Hz. Mûsa'nın Allah'ı görmek istemesi, (A'râf, 7/143), Hz. İbrahim'in ölümler yeniden dirilişini tam olarak kavrayamadığı için bunu kendisine göstermesini Allah'tan istemesi (Bakara, 2/260-261). Her iki olayda da elçilerin isteği Allah tarafından imkânsız bulunsa da, yine de mevcut şartlarda onları ikna edecek olası bir deney veya farklı bir müşahede, anlatım ve gösterim üzerinden dikkate alınarak cevaplandırılmıştır.

¹² Tâ-Hâ, 20/27-28. “...Rabbim! Dilimdeki düğümü/tutukluluğu/meramımı rahatça ifade edememe sorunumu gider ki/çöz ki sözümü iyi anlasınlar...”

isimlerden olması, bu hassasiyetin ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Aynı şekilde, Kutsal Metinlerin tercih etmiş olduğu dil, muhataplar nezdinde yaşayan dildir.¹³ Yaşayan dilin tedarik etmiş olduğu her türlü anlatım biçimi, bütün kutsal metinlerin de özüne sirayet etmiştir.¹⁴ Bu cümleden olarak söylemek lazımdır ki, Kur'an'ın neredeyse dörtte birinden fazlasına tekabül eden tahkiye üslubu, muhatap kitlenin en değerli anlama/anlatma formudur. O sebeple kıssa yani yaşam öyküsü türü anlatımların kutsal metinlerin vaz geçmediği bir dilsel tercih olduğunu bilmekteyiz. Hemen her durumda başvuru bu metodun riskli bir alan oluşturduğunu da unutmamalıyız. Çünkü zaman zaman kıssa ile anlatılanlardan çok, kıssanın kendisi, hatta ayrıntıları dinsel tebliğe konu edinmiş gibidir. Oysaki bu tercih, “güçlünün sözü” olması hasebiyle “sözün gücü” ve “dilin etkisi” üzerinden insanların anlamalarını kolaylaştırma hedefine mâtuf gerçekçi bir tercihtir. Ve yine bu seçim iradesinde, tanıdık unsurlar üzerinden kendilerine gelen çağrıya daha yakın durma beklentisi öne çıkmış gibidir. İnsanların sözün kendisine odaklanıp sözle kastedilen amacı kaçırdıkları süreçler, bütünüyle yanlış odaklanma sonucunda gerçekleşmiş gibidir. Mamafih bilge kul, Mûsa-Hızır kıssası ya da ilm-i ledün'ün¹⁵ teyidi olarak bilinen bu anlatının kabuğundan sıyrılıp belli bir ilkesel tutarlılık üzerinden özünü yakalamak gereği ortadadır. O aşamadan sonrasında ise, konu hakkında söylenenlerin hakikat değeri değil, sadece mevzuya beşerî katkı mesabesinde ele alınması lazımdır.

Kur'an'ın tercih ettiği anlatım biçimlerine göre bazen doğrudan anlatım, bazen dolaylı anlatım, bazen kıssa/yaşanmış öykü üzerinden bildirim, bazen de mesel/kurgusal durum beyanı gibi anlatım şekilleri öne çıkmaktadır. Kanaatimizce insanların anlamalarını kolaylaştırma amaçlı tercih edilen bu tarzın zaman zaman kastedilen amacı tedarik etmediği, aksine olarak, “eskilerin masalları”¹⁶ savunusu üzerinden daha büyük anlaşmazlıkları ortaya çıkardığı görülmektedir. O nedenle kıssa türü anlatımlarda her iki taraf için de neyin öncelendiğini atlamamak gerekmektedir. Mamafih söylediklerimize örneklik edecek olan Kehf Kıssası ya da diğer adıyla Ashab-ı Kehf kıssası, kıssada merakı celbeden detay ve ayrıntılar yüzünden meselenin özünün kaçırıldığı bir anlatıya dönüşmüştür. Üstelik bu anlatının kıssa değil, mesel yani anlatıma destek veren kurgusal bir

¹³ İbrahim, 14/4. Tebliğ süreçlerinde büyük bir dikkatle “Peygamber/kendi kavminin dili” dengesi, uyumu ya da korelasyonu işlenmektedir.

¹⁴ Nahl, 16/103; Fussilet, 41/44; Ahkâf, 46/12.

¹⁵ İlm-i ledünnî/ledünnî ilim: “Eldede ediliş şeklinde kul ile yaratıcı arasında vasıta bulunmayan bir ilimdir. O, gayb kandilinin ışığı gibidir. Saf, boş ve latif kalbe yansır. Hızır'da olduğu gibi nübüvvet ve velâyet ehli içindir...” Bkz.: Zafer Erginli, (edt.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Kalem Yayınevi,2006), 445.

¹⁶ En'âm, 6/25; Enfâl, 8/31; Nahl, 16/24, 25; Mü'minûn, 23/83; Furkân, 25/5; Şuarâ, 26/137; Neml, 27/68; Ahkâf, 46/11, 17; Kalem, 68/15; Mutaffifin, 83/13-14.

metin olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Bize göre bahsedilen husus, mutlak manada muhatapların duyduğu bir kıssa olmakla birlikte, detaylarda boğulma sebebiyle anlatıdan beklenen yararın kaybolduğu açıktır. Netice olarak ister mesel olsun, isterse de kıssa olsun, Yüce Tanrı'nın amacının sapıtıldığı etkin bir örnek sayılabilir. Benzer şekilde, Zülkarneyn anlatısı ya da kıssası¹⁷ da aynı durumdadır.

Mûsa-Bilge kul olayı bir kıssa mıdır? Yani mutlak surette yaşanmış bir gerçeklik midir? Eğer ki bahsedilen öykü, geçmişte olduğu gibi yaşanmış bir olay ise, kıssada anlatılanların bir kısmının İslâm'ın hem kendisiyle ve hem de ruhuyla uyuşmadığı söylenmelidir. Belki de bu yüzden, İslâm'ın görünür bilgi temaları peşinde olan kesimlerin bu konuda daha ihtiyatlı durmasını, buna karşılık olarak dinin görünmez veçheleri peşinde olan çevrelerin bahsedilen vaka üzerinden kendilerine uygun sistem kurma istekleri anlaşılabilir bir şeydir. Üstelik de vahyin ilk muhatapları kendi elçilerine Hz. Mûsa hakkında çeşitli sorular sorduğuna göre, muhtemeldir ki o günün Arapları bunu bilmiyordu. Bu konuda bilgi sahibi olan kesim, daha ziyade Ehl-i Kitap unsurlarıydı.¹⁸ O nedenle konunun doğrudan yaşanmış bir süreç olmasından öte, Allah ve insan bilgisinin farklı mahiyetleri olması ya da yaşanan her şeyin bir de görünmeyen veçhesi, içyüzü ve öteki tarafının olduğunu anlatmak üzere dile getirilen bir temsil olabilir. Niçin Hz. Mûsa üzerinden oldu dersek, benzer öykülerin Medine ahalisince bilindiği tezini öne sürebiliriz.

Bir kısım muhatapları nezdinde bütünüyle gayb haberi durumunda olan kıssanın örgüsü içinde oldukça farklı noktalardan bahsedilmektedir.¹⁹ Mesela, “iki denizin birleştiği yer” ifadesi nereyi tarif etmektedir? Bu ifade, açık bir adres midir, yoksa mecazî anlamda görünür ve görünmez olanın sınırı mı demektir?²⁰ Hatta bu ifadeden kasıt, insanın sınırlı bilgisi ile Allah'ın sınırsız bilgisi midir? Kıssaya dekor olan deniz motifi ise, engin bilginin sahilinde yürüyen insanlar için dile gelen bir metafor mudur? Buna göre Yüce Allah'ın sonsuz bilgi denizinin kenarında bulunan insanoğlu, o denizden sınırlı sayıda bilgiyi elde edebilecektir. O nedenle O'nun bilgisinin temsîlî anlatımı olan bu öyküde

¹⁷ Kehf, 18/83-95.

¹⁸ İlginç bir şekilde, Mûsa-Hızır kıssası bu gelenekte açık bir şekilde yer almaz. Konu, Tevrat'ta daha çok İlyas Peygamber üzerinden ele alınmıştır. Ehl-i Kitap kültüründe kıssanın kökeniyle ilgili olan tartışmalar için bkz.: Meral, Yasin, “Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 55/2, (2014), 129-150.

¹⁹ Âl-i İmrân, 3/44. Kıssa türü anlatımlarda bahsedilen bazı şeyler hakkında insanların bir kısmının bilgisinin olması, o kıssa ile ilgili olarak anlatılan her şeye bütünüyle hâkim olduklarını göstermez.

²⁰ Tevbe, 9/94, 105; Ra'd, 13/9; Mü'minûn, 23/92; Secde, 32/6; Zümer, 39/46; Haşr, 59/22; Cum'a, 62/8; Teğâbun, 64/18.

Hız. Mûsa görünür olanın bilgisine sahip kişiyi, bilge kişi ise görünmez olanın bilgisine sahip özneyi göstermektedir. Burada dile gelen iki kişi, akıl sahibi iradeli kişiler midir, yoksa sadece Hız. Mûsa mı insan tarafını temsil etmektedir? Diğer kişi ise, anlatım gereği kişileştirilen ve her şeyin ötesini, arka planını, geleceği görebilen Yüce Yaratıcı mıdır? Kıssaya göre ikinci kişi, sadece bunların ötesini gören bir otorite değil, aynı zamanda bu konuda ceza kesip uygulama hakkı olan bir kişidir. Yani bu figür, iş yapma konusunda bütünüyle yetkilidir. Hız. Mûsa'nın kendisi ve ilk arkadaşı gibi olanlar ise, hem anlama ve hem de iş yapma noktasında oldukça sınırlıdır. Geleceğin ne getireceği noktasında gaybî bilgiden uzak durumda olan Hız. Mûsa da elbette ki sınırlıdır. Yoksa geleceği bilme durumunda bu hayatın yaşanması oldukça farklılaşabilirdi.²¹ Yine kıssada Hız. Mûsa'ya olayların içyüzünü anlatan bu kişi, insan için gayb alanını teşkil eden hemen her şeyi biliyor ki, bu durum, sadece Yüce Allah'ın sıfatıdır.²² Bilgi elde etme yetenek ve süreçleri oldukça sınırlı olan insanlar ise sadece O'nun bildirdiğini bilebilirler.²³

Kur'an'ın üslubu gereği, muhatap kitlenin tanıdığı pek çok anlatım tekniğinin kullanıldığını biliyoruz. O nedenle oldukça değişik kulvarlarda ele alınan bu kıssanın hâl dili üzerinden dile gelen bir anlatım biçimi olması da söz konusudur. Yani insanın merakını celbeden hemen her şeyin içyüzünü bilme arzusu, netice olarak değişik bir formatta da olsa bu anlatımı ortaya çıkarabilir. O yüzden Hız. Mûsa, sınırlı ve de sorumlu mahiyette olan insan peygamberdir ve her insan gibi onun da gördüğün anlanlandırmaya çalışması ise son derece normal bir tepkidir. Bu sebeple Hız. Mûsa, yaşanan olayların akışı din adına bildiği ve öğrendiği kurullarla çatışınca karşı duruyor, eleştiriyor hatta sorguluyor. Onun öğrendiğine göre açıktan suç olan işler, karşı durulması gereken fiillerdir. Yine ona göre her şeyin bilgisine sahip olup, etrafta olup bitenin künhüne vakıf olmak dünya hayatında olmayabilir. Bunların ücreti ve karşılığı da bu dünyada alınmayabilir. Ancak bahsedilen durum böyle değildir. Yaşanan olayda öldürme/katl gibi doğrudan dinin bazı ilkelerinin çiğnendiğine şahit olunmaktadır. Bu noktada ona düşen vazife, olup bitene karşı görevini yerine getirmektir. İnsan ve elçinin vazifesi de bu gibi durumlarda müdahale etmeyi gerekli kılmaktadır.

Ayrıca kıssanın olası bütün soruları cevaplamadığı, oldukça açık yerler bıraktığı ortadadır. İnsanların kafasındaki soruları gidermek amacıyla ifade edilmiş olan kıssanın kendisi değişik sorulara muhatap olmuştur diyebiliriz. Mesela, Hız. Mûsa ile ilk yola çıkan kişiyi ne oldu? Mamafih Hız. Mûsa'nın sürekli soru

²¹ A'râf, 7/188; Sebe', 34/14.

²² Bakara, 2/33; En'âm, 6/59; Neml, 27/65.

²³ Cin, 72/26-27.

sorması, Hz. İbrahim gibi bir öğrenme ve farkındalık deneyi olabilir mi? Bu tarz, elçilerin örneği üzerinden her insan için önerilen davranış kalıbı mıdır? Kıssanın başındaki kurguya göre Hz. Mûsa, oraya gelip duracaktı, neden yolculuğa devam etti? Onun buraya gelmesi için açık bir vahiy aldığı da bilmiyoruz. Yolculuğun sonu gibi duran o noktaya gelince bir kişiyle karşılaşması da bir plan mıdır? Her şeyin içyüzünü bilen o kişiyle karşılaşıp onunla yolculuğa devam etmesi önceden kararlaştırılan bir vahiy midir? Üstelik anlamadığı ya da bildiklerine ters görülen her konuda sürekli soru soran Hz. Mûsa'ya karşılık, kendisi açıklamadığı sürece yapıp-ettiklerinin sorgulanmasını istemeyen bilge bir kişinin olması ne demektir? Buradan insanların sahip oldukları farklı ilmi disiplinlere ulaşılabilir mi? Yoksa bu kıssayı farklı okumaya mı çalışmalıyız?

Kanaatimizce bu kıssanın bütünüyle mesel olma ihtimali, daha düşük bir tercih olabilir. Zira kıssada doğrudan bahsedilen Hz. Mûsa, geçmişte yaşamış bir figür ve de gerçekliktir. O nedenle bu kıssa, öznenin açık kimliğinin buharlaştığı temsili anlatımlar gibi değildir. Buna karşılık olarak öznenin kimliğinin önem arz etmediği temsili anlatımlar yani darb-ı mesellerden beklenen fayda, kıssa tür anlatımlardan beklenen faydadan daha farklıdır. Bize göre bahsedilen öykünün tanıdık özneyi içermesi, ilk önce o kişi üzerinden bir hakikat paylaşımı yapıldığını göstermektedir. Yani elçi olan Hz. Mûsa, yaşamış birisidir ve şu durumlarda şöyle şöyle davranmıştır, siz de onu örnek almak suretiyle onun gibi davranmalısınız denilmek istenmektedir. Bu sebeple bilindik elçiler üzerinden anlatılan kıssalar, sadece ders verme amacıyla öne alınan mesel/masal tür anlatımlarla tıpa tıp aynı değildir. Bu kıssada olduğu gibi, biz insanlara Hz. Mûsa gibi davranmayı salık vermekle, onun bilgisini aşan şeylerin de olabileceği haber verilmektedir. Ancak Kur'an'da bahsedilen ve daha çok mesel/temsili anlatım olması muhtemel olan "iki bahçe sahibi",²⁴ "iki adam misalleri",²⁵ zengin-yoksul örneklikleri, iyi ve kötü insan benzetmeleri gibi değiniler, daha çok öznenin bağımsız olarak dile geldiği için, Hz. Mûsa'nın doğrudan içinde olduğu bu kıssa gibi değildir. Bizce bu kıssa, Hz. Mûsa örneği üzerinden halkın bazı yanlış anlamalarının önüne geçmek istemiştir. O nedenle kıssada anlatılan şeyler, öznenin gerçekliğine rağmen temsili bir ifade üzerinden yaşam alanına sokulmuştur. Kıssanın bazı tanıdık unsurlardan oluşması ise, yaşanmadan örnek olarak verilme eleştirisini önlemek içindir. O nedenle bu gibi kıssalara sirayet etmiş olan kurgusal anlatımlar, dinleyenler nezdinde mutlak surette amaca yönelmeyi taahhüt etmektedir. Tabiidir ki kıssanın oldukça geniş ve de beşerin anlama sınırlarını zorlayan anlatım biçimi, bu gibi anlatımlardan kendilerine yeni dünyalar kurmak isteyenlere de bütün kapıları açmış gibidir.

²⁴ Kehf, 18/32-33.

²⁵ Nahl, 16/75-76

3. LEDÜN İLMİNİN KULUÇKA ÖYKÜSÜ YAKLAŞIMLARI

Bu noktada bir konuya daha değinmek gerekmektedir. Zira bazı çevrelerin bu kıssada anlatılanlar üzerinden kendilerine yeni ilim tanımları oluşturdukları görülmektedir. Kıssanın asıl hedefini bütünüyle kapatan bu yaklaşım, belki de kıssayla elde edilmek istenmeyen uzak bir noktada durmuş gibidir. O yüzden “Kur’an’ın ilim dediği şey nedir?” sorusunun cevabını bulmak lazımdır. Yoksa bu kıssanın dışsal çerçevesine tutunarak ilmi vehbî/çabasız elde edilen ilim ve kesbî/çabaya bağlı elde edilen ilim şeklinde ayıranların sözleri vahiy üzerinden onaylanmış olacaktır. Kur’an’ın ilim dediği şey, genel olarak vahiydir.²⁶ O sebeple Kur’an, bilenlerle bilmeyenleri yani Yüce Allah’ı bilenlerle bilmeyenleri ayırmıştır.²⁷ Buna göre ilim, insanın bilmediğinin bilgisi,²⁸ gayb bilgisini haber veren Kur’an ilimidir.²⁹ Bunun dışındaki ilim unsurları ise bütünüyle teknik konular olması hasebiyle beşerin çalışma ve üretmesine bağlı şeylerdir.

Ne yazık ki tasavvufî/bâtinî gelenek, ilim olgusunu bu kulvarı takip eden çerçevenin dışına taşımak suretiyle kendi din ve dünya anlayışına göre yeni ilim tanımları ve tasavvurları oluşturmuştur. Ve dahi bu çevre, ilim dedikleri unsurun elde edilmesini herkese açık bir eğitime bağlı olarak değil, bazı kişilerle Allah arasındaki özel iletişime bağlamıştır. Böylelikle sûfi ve tarikat çevreleri, bütün bileşenleri dâhil olmak üzere kendilerine özgü bir ezoterik kimlik oluşturdu. Oysaki vahiy, başta elçilere gelen bilgi ve materyal olarak bütünüyle açık kimlikle çalışır. Hemen herkes elçiye gelen vahye muttali olmakla, elçilerin hiçbir şeyi gizlemediklerinden emin olurlar. Hata elçilerin özel yaşamlarıyla ilgili olan hususlar da vahyin doğrudan konusu olmakla, bazı şahıslara özel mahiyette “gizli ilim” kapısı ebediyen kapanmış olmaktadır. Bunun aksine olarak onun açık kimliğini gizlemek suretiyle muhayyel ilim ve kahramanlar üreten bâtinî gelenek, ilgili geleneğin çokça atfı yapmış olduğu Hz. Ali özelinde olduğu gibi, saklı bilgi formatı üzerinden büyüyen bu yapının açıkça tezâhür eden şekillerine rastlamaktayız. Velhâsıl bu sonuç, insanoğlunun “öğrenme merakı”nın bir süre sonra kendini “bilgi kaynağı” mesabesine getirmesi iradesi ve isteğinin bâriz bir örneğidir. Belki de sırf bu yüzden “her bilenin üstünde daha iyi bir bilenin olduğu”³⁰ ilâhî uyarısı, tarihin taşıya geldiği en değerli uyarı cümlelerindendir.

²⁶ Âl-i İmrân, 3/7; A’râf, 7/52, 89; Yûsuf, 12/68, 76; Meryem, 19/43; Mücâdile, 58/11.

²⁷ Zümer, 39/9.

²⁸ En’âm, 6/59, 80; A’râf, 7/89; Tâ-Hâ, 20/98. Allah’ın yarattıklarıyla ilgili olan bilgisi sonsuz ve kapsayıcıdır.

²⁹ A’râf, 7/187; Fussilet, 41/47; Zuhrûf, 43/85. Kıyametin ilmi/ bilgisi bu kabildendir.

³⁰ Yûsuf, 12/76. Bilgi, kişisel çabayla ya da elçiler özelinde vahyedilmek suretiyle elde edilen güçlü bir donanımdır.

Ancak beşerin tedariki kapsamında olan bu organik durumun, sadece Müslüman kültüre has bir takibat olmadığını unutmamalıyız. Her ne kadar gizli ilimlerin şâhı anlamında “mâsum insan” algısı Hz. Ali’yle başlarsa da, sonraki süreçlerde kimliksiz, otantik ve seçilmiş Ali figürü gibi muhayyel bilgi sahipleri üretildiği mâlumdur. Doğaldır ki bu Ali’lerin Hz. Ali’yle isim benzerliğinden başka bir tesanüdü bulunmamaktadır. Her şeyin özel bir kanalla gizli bir şekilde öğrenilmesine kapı aralayan bu inancın/yaklaşımın bazı insanlar nezdinde güçlü alıcılarının olduğu bilinmektedir. Ali figüründen beslenen bu ocaklarda, yeni katilinden habersiz bir şekilde yaşayan Hz. Ali’nin aksine olarak, zaman zaman mutlak gayb olan ölüm zamanıyla ilgili olarak da bilgilendirme yapıldığı görülmektedir. Zira Hz. Ali, gerek aile bağları itibarıyla, gerek verdiği muhalif mücadelesi üzerinden bazı kişiler nezdinde bu yapı için biçilmiş kaftandır. Bunlara göre onun gizli ilimlerin şâhı olması noktasında, gökten haber alan elçinin hem sırdaşı, hem en yakınındaki kişi, hem akrabası, hem de onun düşmanlarıyla mücadelesi bulunmaktadır. Süreç sonunda akrabalık bağlarının sömürsü devam ettiği için, Hz. Ali prototipi kahraman Ali’ye dönüşerek, tarih boyunca sürekli olarak istismara açık bir şahsiyete dönüşmüştür.³¹ Böylelikle hem kendi din algısını ve hem de bu algıyı besleyen kendi kahramanını üreten bâtinî kültür, İslâm’ın Alisini geleneğin Alisine dönüştürdü. Bugün için hakikat olan şey, karamanın gerçek, ama ona izafe edilenlerin hemen hepsinin sahte olduğu bir kutsal hâledir diyebiliriz.

Kur’an’ın bahsettiği ve özellikle vahyin taşıyıcılığına hasredilmiş olan ilim olgusu, tarihten fiziğe, oradan kozmolojiye değin pek çok hususu kapsamaktadır. Bu anlamda vahiy, teknik anlamda bir ilim kabul edilebilir mi? Yani vahyin bahsettiği şeyler, deneysel olarak ispat edilebilir mi? Ve dahi bu ilmin herkesi bağlayan objektif kuraları var mıdır? Bu sorulara cevap vermek, elbette ki bizi bir noktaya getirirse bile, konumuzun sınırı gereği bizi ilgilendiren şeyin bu olmadığı açıktır. O yüzden biz, “göksel haber” dediğimiz şeyleri beşerin çabasıyla öğrenemeyeceği ve hatta bu bilginin seçilmiş elçiler dışında kimseye verilmeyeceğini düşünmekteyiz. Buna uygun olarak kendilerini “gizli ilimlerin sahipleri/taşıyıcıları” olarak gösterenlerin olsa olsa kendi hayallerine ilim dedikleri bir noktada durmaktayız. Öyle ki beşerin genelini ilgilendiren ilim konuları, yine beşerin geneline açık olan bir metotla öğrenilir/elde edilebilir. Aynı şekilde, beşerin genelini ilgilendirmeyen özel kanalların bilgileri ise, rüya gibi yine özel kanallar üzerinden elde edilebilir.³² Binaenaleyh bunun tasdiki yapılmazsa, sadece ilgili kişiyi ilgilendirir. İmdi, bazı çevrelerin kendilerine

³¹ Irene Melikoff, Bektaşî-Alevilerde Ali’nin Tanrılaştırılması, *Tarihten Teolojiye İslam İnançlarında Hz. Ali*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005) 79-102.

³² Yûsuf, 12/4-6, 21, 36, 41-45, 100-101; Enbiyâ, 21/5; Sâffât, 37/102-106; Fetih, 48/27.

has ilim metotları üretmeleri, sadece kendilerini bağlayan bir ifade tarzıdır diyebiliriz. Haddizatında bu tarzın genelleştirilerek dinin bilgi üretme haznesine sokulması isteği, bütünüyle dinin reddine mazhar olacak olan bir yaklaşım ya da denemeden öte bir yaklaşım değildir.

Geleneğimizde “İlm-i ledün” ya da “ledün ilmi” şeklinde kabul edilen kavramın Kur’an’da geçtiği şekle bakılacak olursa, vahyin hiç de bazı kesimlerin kavramdan anladıkları şeyi tespit etmediği açıkça görülmektedir. Oysaki âyette geçen “*min indinâ*” lafzında olduğu gibi, “*min ledünnâ ilmen*” lafzı da,³³ dünya üzerinde yaşayan bazı şahıslara özel bir ilim verme olayını değil, verilen bilginin mekânını yani nereden geldiğini ifade eden bir zarftır. Ledün kavramı, âyette geçtiği şekliyle; “*tarafımızdan, katımızdan, bizden, yanımızdan...*” demektir. Bu ifade, geleneğin aksine olarak, mevcut olan bir ilim dalını anlatmaz. Bilakis temsîlî anlatım üzerinden kul vasfına giren meleğe verilmiş olan özel bilgi türüdür. Bunu insanların bilmesi söz konusu değildir. Verilen bilginin vasfı gereği, vahiy gibi indimizden/katımızdan size gelen bilgilendirme demektir. Zira bu tür bilgilere ya melekler ya da seçilmiş elçiler ulaşabileceğine göre, kıssada anlatılan kulun insan olmadığı aşikârdır. Çünkü vahiy alan bir elçinin üzerinde Allah’la iletişime geçen sıradan insanların olmadığını biliyoruz.³⁴ Mamafih, vahyin geneliyle uyum sağlamayacak şekilde oldukça değişik bir anlatım tarzının seçilmiş olduğu bu kıssa, dinlerin içeriden yozlaşması ve raydan çıkmasını temin eden sözde dindar bakışların hülâsası olan bâtinî yorumların kapısını açan kilit durumundadır. Hâsılı bilgi ve ilim elde etme noktasında bütünüyle subjektizmi doğuran bu anahtarla her kapı açılır ve bu kapıdan içeriye her şey konulabilir, konulmuştur da. Nitekim Yüce Allah’ın bilgi elde etme süreçlerinde ortaya koyduğu nesnel/objektif kriterleri devre dışı bırakıp, O’nun sınırlarını önce esnetip sonra ortadan kaldırmanın bilinen en kesin/keskin yöntemi budur. Bu yöntem üzerinden elde edilen bilgilere artık “beşer yorumu” denemez.³⁵ Çünkü bireye özel vahyetme anlamındaki bu süreç, sahibi için indî yorum değil, dinin hakikati yerine geçen bağlayıcı bilgiler nev’inden kabul edilir.

Görüldüğü kadarıyla ilgili kıssanın amacından taşırılıp başka kabulleri onaylama

³³ Kehf, 18/65. “*Derken orada katımızdan kendisine bilgelik verdiğimiz ve yine tarafımızdan [özel] bilgi lütfettiğimiz bir kulumuzla karşılaştılar.*”

³⁴ Şûrâ, 42/51.

³⁵ Buna uygun olarak diyebiliriz ki, hâlen Müslüman geleneğin bir kesiminde açıkça görüldüğü kadarıyla, “*bana yazdırıldı, bana bildirildi, görüşüm denildi ki...*” şeklinde dile getirilmekte olan bu bilgilendirme süreci, hem kişiyi, hem de onun gizli bilgilendirmeye mâruz kalan eserlerini âdeta “kutsal metin” hâline dönüştürdüğü açıkça görülmektedir. Garip olan durum, buna inananların genellikle vahiy geleneğini bilen mü’minlerin arasından çıkmış olmasıdır.

noktasına getirilmesinde diğer kültürlerden oldukça büyük bir destek alınmıştır.³⁶ Bize göre bu yardımların başında, kaynağı şüpheli bir ilmi disiplinin teşekkülü kadar, kıssada geçmediği hâlde diğer kültürlerden mülhem olarak Hızır isminin kullanılmasıdır. O nedenle kıssanın geleneksel yorumuna dayalı olan her şey, bütünüyle “kurgusal şahsiyet” üzerinden hayat bulmuştur denilebilir. O kadar ki benzeri anlatımlar, Şamanizm, Mezopotamya kültürü, Pers geleneği, Eski Türkler, Yahudi geleneği, oradan Hıristiyan kabullerine dek konunun farklı versiyonları üzerinden hayat bulduğu bilinmektedir.³⁷ Tarihsel süreç içinde yaşayan bir durum olarak değişik kültürlerin birbirlerinden etkilendiği mâlumdur. Sadece kültürler değil, dinsel inanışlar da komşularından beslenmektedir. Bize göre Bilge Kul-Mûsa ya da Mûsa-Hızır kıssasının Kur’an dışı bütün ekleme ve yorumları, iyi veya kötü niyet fark etmeksizin diğer kültürel unsurlardan beslenmiştir. Bu noktada yapılması gereken şey, tarihsel birikimden değil, vahyin bildirimlerinden yana olmaktır. Eğer ki hakikati arama merakımız varsa, bize düşen en değerli tercih bu olmalıdır. Eğer ki yola çıkan bir inanç sisteminin yol boyunca neleri bünyesine kattığını göremezsek, sonradan eklenen her değeri dinin aslından zannetme yanlışına düşebiliriz. O yüzden vahyin ortaya koyduğu gerçekliklerin kültürel katkılardan uzak bir şekilde yalın bir tarzda anlaşılmasının önemi ortadadır. Nihayetinde olan ile olması gerekenin farkı bu şekilde ortaya çıkacaktır.

Kıssanın oldukça ayrıntı mesabesinde olan bazı sorular üzerinden sorgulamasının yapılması da gerekmektedir. Buna göre Hz. Mûsa, peşine takıldığı kişinin bilgice donanımlı olduğunu nereden bilmekteydi? Ya da Hz. Mûsa, oraya bu yolculuk için mi gelmişti? Bunun için gelmiş ise, bu emri nereden almıştır? Yok, orada tesadüfen tanışmış ise, yolculuğun son durağı olan iki denizin birleştiği yerde ne arıyordu? Orada niçin ikamet etmedi? Peşine takıldığı kişinin, her şeyi bildiğini nereden biliyordu? Gördüğü açık yanlışlar üzerine cevap istediği kişinin peşine takılmasını neden uzatmıştır?... Elbette ki bu soruların kıssa üzerinden açık olan cevapları bulunmamaktadır. O sebepledir ki bu kıssanın açık ifadeleri üzerinden giderek bir yaşam öyküsü oluşturamayacağımız kesindir. Bu sebeple kıssanın sembolik değerler üzerinden işleyen ve akıl sahiplerini düşünmeye sevk eden bir yapısının olduğunu söylemek durumundayız. Bazılarının yaptığı gibi anlamadıkları noktada sistemi kökünden sarsan farklı yorumlara gitmek, bu yorumlar üzerinden yeni değerler üretmek, akıl kârı değildir.

Oysaki bu anlatı, beşer arasında vâki olan bir duruma değil, bilgi konusunda

³⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000).

³⁷ Ahmet Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*, (İstanbul: Enderun Yayınevi, 1983), 90, 136, 173, 180; Ocak, *İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*, 25-64.

Allah-insan ilişkisindeki olağan bir adımı ifade ediyor olsa gerek. Yakanıza yapışan ölümün sizin tarafınızdan faili olan meleğin/Azrail'in işleri ya da ölüm meleğinin size anlamsız, vakitsiz ve de sevimsiz gelen dünya işleri, her daim tam olarak anlaşılabilir demek istenmiş gibidir. İnsan bilmelidir ki, başınıza gelen işlerin bir sizin tarafınızdan görünen kısmı, bir de bizim tarafımızdan görünen kısmı bulunmaktadır. Kıssanın tamamı, “işte size bir örnek ile bu durumu şöylece açıklayabiliriz” temennisinin rabcası hatta edebicesidir herhâlde. Zira mevcut durumu bu bakışın dışında anlamak, hem ilâhî sistemi bozmak ve hem de olası problemlerin çıkmasına davetiye sunmak gibidir. Binaenaleyh bize ulaştığı kadarıyla kıssanın üretilen yan anlamları üzerinden ele alınması iradesi, Bilge Kul Hz. Mûsa/Mûsa-Hızır anlayışının diğer kültürlerdeki izleri üzerinden daha açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Akıl sahiplerine yol gösterici olan bu açıklığın neticede kıssanın detaylarına mahkûm edilmemesi de gerekmektedir.

4. GÖRDÜĞÜNÜZ HER ŞEY, SADECE GÖRDÜĞÜNÜZ ŞEYDEN İBARET OLMAYABİLİR

Bilindiği gibi Kehf Sûresi, insanların ilk bakışta künhüne varamadığı şeylerden bahsetmekle biraz gizli olandan, biraz gizemden, biraz da öğrenme süreçlerindeki basamaklarda insana düşen sabırdan bahseder gibidir. Ancak bu aşamaların insan için ebediyen gizli kalacağından bahsedemeyiz. Daha dünya hayatında olaylara farklı bakmayı becerebilirsek veya Allah'ın gör dediği noktadan görebilirsek, yanlış gördüğümüz şeyler doğru, doğru sandığımız şeyler de yanlış görünebilir. İnsanın nasıl bakması gerektiğine dair son derece güzel bir örneklem olan bu kıssa, hem Hz. Mûsa ve hem de Zülkarneyn'de aynı amacı deruhte etme maksadıyla ifadelendirilmiştir.³⁸ Sorumlu insan olarak “yüklediğiniz vazife”³⁹ olan tevhid mücadelesinde başınıza her şey gelebilir, bunlara sabredin. Bilin ki yol boyunca yanı başınızda olacak olan hastalık ve şifa gibi sonuçlar, sizin bakışınıza göre değişebilecektir. Size düşen irade, sadece tedavi sürecinin öne alınmasıdır. Sonrasını bilmek, sizin haddiniz ve de yetkiniz değildir. Şunu da bilin ki sabrın sonu selamettir. Kıssanın bu versiyon üzerinden okunması, “aceleci”⁴⁰ yaratılan insana yavaşlamasını hatta bazen de durarak etrafi gözetlemesini istemektedir. Bu denli hızlı bir yaşam, insanın başını döndürecektir. Kanaatimizce hayatın daha yavaşladığı bir an olan gece ibadetinin önerilmesi,⁴¹ bütünüyle bu kazanıma yönelik bir değer yüklemesidir.

³⁸ Kehf, 18/83-98.

³⁹ Ahzâb, 33/72.

⁴⁰ İsrâ, 17/11; Enbiyâ, 21/37.

⁴¹ En'âm, 6/96; Yûnus, 10/67; Furkân, 25/47; Neml, 27/86; Mü'min/Gâfir, 40/61; Müzzemmil, 73/2-6; Nebe', 78/10.

Müslümanı eğiten en önemli değer, her olayın birkaç yönünü olabileceğidir. Gördüğün her şey hayır olmayabilir, Şer görünen ileride hayır olabilir

İnsanların bilinen özelliği, merak etmek, akabinde soru sormak ve nihayetinde kavramadığı şeyler hususunda hesap sormaktır. Bu yaklaşım, onun dünya üzerinde yeni bir hayat inşâ etmesinde en başta gelen yeteneğidir. Hatta bu yeteneği, onun sorumluluk sahibi birey olarak emaneti yüklenmesinde en değerli vafıdır diyebiliriz.⁴² Aslında onun sorusu, anlamadığını anlamak, tanımadığını tanımak ya da reddetmek istediğine bahane uydurmak şeklinde gerçekleşmektedir. Bu konuda sıradan insanlar gibi olan elçilerin, hayata dokunan tecrübeleri üzerinden bizlere büyük katkı sundukları düşünülmelidir. Belki de onların bu serüvenlerinin vahye konu olması, beşer hayatının en değerli değişimi hükmündedir. İnsanın öğrenme çabasına son derece önemli katkı sunan bu tercih, aynı zamanda eşya ve olguların değişik veçhelerinden bakabilme becerisini de kazandıracaktır. İşbu nedenden ötürü, elçilerin tahkiye edilen hayatlarını doğru anlamak ve geçmiş yaşantıları ilke ve amaç üzerinden yeniden okuyabilmek lazımdır. Tıpkı bunun gibi Hz. Mûsa da kühünü kavrayamadığı hususlarda çok soru sorar, onu tüm veçheleriyle anlamaya çalışırdı.⁴³ Onun bu süreçte bizler için örnek verilmesi, bizlerin anlama ve öğrenme adına nasıl davranmamız gerektiğine dair bir delil olmalıdır. Yani insanoğlu, evsafını anlamadığı konularda Bilge Kul/Hızır gibi değil, Hz. Mûsa gibi davranmakla mükelleftir. Yine o, gizemli anlatımların ardına saklanarak kendisine sırlı bir dünya oluşturmamalıdır. Bunu yapmak, kıssanın amacından kopararak başka zeminlerde yeniden kurgulanması ve bu kurgudan nemalanan pasif bir kitlenin üretimini sağlayacaktır.

Dünya hayatı, esasında bir yolculuk gibidir. O nedenle yolculuk ve sefer metaforu, dinsel anlatıda son derece önemlidir. Hatta dinlerin kuluçka devirleri, genellikle hicret/zorunlu göçlerle tekâmül etmiştir.⁴⁴ Ve dahi büyük medeniyetler de yoğun ve zorlu göçler/yolculuklar sonrasında kendilerini hayatta tutacak gelişmeleri üretmiştir. Kıssanın özelinde ifade edecek olursak, Hz. Mûsa'nın yolculuk etmesi de aradığı şeyi bulma, yeni hayatlar kurma ve hakikate ulaşma çabasının bir tezahürüdür. Zira o, bu gibi amaçları tahkim etmek için yolculuk ediyordu. Bilge Kul ile karşılaştığında zaten yoldaydı. İlk arkadaşından mülhem

⁴² İnsanoğlu, akıl, irade ve diğer meziyetleri sayesinde yeryüzünü yönetme/halife sorumluluğunu kabul etme/emaneti sahiplenme erdemiyile mücehhez bir varlıktır. (Ahzâb, 33/72).

⁴³ Hz. Mûsa'nın etrafında olup bitenlere doğrudan müdahale ettiği örneklerden olan, Allah'ı açıkça görmek istemesi (A'râf, 7/143), karıştığı kavgada yanlışlıkla adam öldürme olayı (Kasas, 28/15), geçimini temin etmek için başvurduğu çobanlık olayı (Kasas, 28/23) gibi tercihleri sebebiyle, hayatın akışına müdahale eden bir yaklaşımın sahibidir. Onun bize örnekliği, aktif mü'min olarak hemen her şeyi anlama çabasının son derece değerli bir çaba olduğudur. Hem peygamberlerin hemen hiçbir pasif mü'min olarak kalmayı tercih etmemişlerdir.

⁴⁴ Bakara, 2/218; Nisâ, 4/100; Nahl, 16/41.

yiyecekleri balıkları unutma sonrasında denize gitmeleri ise, hayatı inşâ eden adımlarda sadece etkin bir sebep olarak görülmelidir. Yolculuğun devamında akli başına gelip geri dönmesi ise, orasının ve orada bulunduğu kişinin aradığı yer/kişi olduğunu bilmesini sağlamıştır. Demek ki, Hz. Mûsa bilinçli bir yolculuğun müdavimi olarak yol almaktaydı. O, aradığı şeyi nerede ve nasıl bulacağını zaten bilmekteydi. Bize düşen ders, dünya yolculuğunda aradığımız şeyi bilmeden yol alamayacağımızdır. Yolculuk sırasında başımıza gelen şeyler ile anlamlandıramadığımız işleri yakından sorgulamak lazımdır. Hz. Mûsa özelinden hareketle, insana düşen vazife bu adımın atılmasıdır.

Kıssanın yaşamsal özeti/dersi niteliğinde olan husus, her şeyin bir görünen, bir de görünmeyen veçhesi olacağına tahkiye diliyle açıklanmış olmasıdır. Buna göre, ilk nazarda kötü görünen şey, ileride iyi olabilir. Savaş, özellikle de haram aylarda savaş,⁴⁵ insanların dengesini bozduğu için, bu konuda istekli olanların dahi bazen dinlenmeye ihtiyaç duyduğu söylenebilir. Mamafih kendine has bir anlayış oluşturan mevcut geleneğe göre haksızlıklara karşı durma anlamında bile olsa bu tercih, yani haram aylarda savaşma işi, iyi bir seçim değildir. Esasında aynı kültürde yaşayan bir kısım mü'minler de buna taraftar değildi. Fakat Yüce Allah, genel anlamda savaş, özel anlamda ise bu aylardaki savaşları sevimsiz bulsa da buna onay verdi. Ancak O, kamufle edilen diğer kötülüklerin bundan daha şerli olduğunu söyleyerek, esas kötülüğe yoğunlaşılmasını istemiştir. O'na göre toplumun geleceğini harap eden fitne, kıtal gibi zulümler bundan daha kötüdür. Bununla ilgili olan ilk örnek, Hz. Muhammed özelinde dile getirilmiştir. Şöyle ki: “[Ey Müminler!] Kâfirlere karşı savaş size farz kıldı. Gerçi bu hoşunuza giden bir şey değildir. Ama şunu bilin ki hoşlanmadığınız bir şey sizin için iyi/hayırlı olabilir; çok sevip arzu ettiğiniz bir şey de sizin için pekâlâ kötü/şerli olabilir. Allah, sizin hakkınızda hayırlı olanı bilir, fakat siz bilemeyebilirsiniz.”⁴⁶

Benzer şekilde Yüce Allah, hastalık-sabır-iyileşme-şükür dengesini ele aldığı âyetlerin birisinde, yine elçileri üzerinden ilk örnekleme gündeme taşımıştır. O'nun bu tercihi, sıradan insana örnek alabileceği bir kişilik sunmakla, başına gelen dertler konusunda âdeta takip edebileceği yaşanmış bir tecrübeye işaret etmiştir. Buna göre adı geçen sürecin baş aktörü olan Hz. Eyyub, bahse konu olan süreçlerin atlatılması hususunda bizlere şöyle örneklik etmektedir: “[Ey Peygamber!] Eyyub'u da zikret! Vaktiyle o, “Rabbim! Bu dert/hastalık belimi büktü. Sen merhametlilerin en merhametlisisin; [bana şifa ver].” diye yakarmıştı. Biz de onun bu duasını kabul ettik, hastalığına şifa verdik. Rahmet

⁴⁵ Bakara, 2/217.

⁴⁶ Bakara, 2/216.

ve merhametimizin bir tecellisi olarak onu çoluk çocuğuna bağışladık. Üstelik ona daha birçok evlat, torun sahibi olmayı nasip ettik. Şüphesiz bu ibret alınacak bir olaydır; fakat bunu anlayacak olanlar Allah'a layıkıyla kulluk/ibadet eden kimselerdir.”⁴⁷ Demek ki insanların olayların ardındaki hikmetleri görme konusu, mutlak bilgi edinme süreci değildir. Bu konuda değiştiremediğimiz şeyler konusunda sabretmek ve değiştirebildiğimiz şeyler konusunda ise, elinden geldiğini yapmak suretiyle süreci takip etmek gereklidir. Mü'minin iş ve eylem ahlâkını betimleyen bu önerinin, deyim yerindeyse içeriden aktif bir özne üzerinden ifade edilmesi hususu, onun “yaşanabilir/uygulanabilir/sonuç alınabilir” bir tecrübe olduğunu açıkça göstermektedir.

Aynı durum, bir başka yere, elçiye özel bir hususu gündeme almakla birlikte, çözüm aparatlarını da beraberinde getirerek şöyle tavsif edilmiştir: “[Ey Peygamber!] Kulumuz Eyyub'u da zikret. Vaktiyle o, “Rabbim! Bu dert/hastalık belimi büktü; hâlsiz-mecalsiz aldım.” diye yakarmıştı. Biz de ona, “Ayağınla yere vur; [şuraya kadar git]; işte orada yıkanıp içmekle şifa bulacağın soğuk bir su var.” diye karşılık verdik. Böylece katımızdan bir lütufluk üzere onu çoluk çocuğuna bağışladık ve nesline nesil kattık. Eyyub'un kıssası akliselim sahipleri için, [sabrın sonunun selamet olduğu hususunda] öğüt ve ibret alınacak bir örnektir. [Zor günlerinde kendisiyle ilgilenmeyen karısına yüz sopa vuracağına dair yeminle ilgili olarak Eyyub'a şöyle dedik]: “[Ey Eyyub!] Eline bir demet ekin sapı al, onunla eşine vur; Böylece yeminini bozmuş olursun.” Gerçek şu ki biz onun çok sabırlı bir kul olduğunu gördük. O ne güzel bir kuldu; her daim Allah'a sığınır; O'na yönelirdi.”⁴⁸ Kanaatimizce başa gelen türlü belalara karşı sabretme gerektiği zamanlarda yapılan hataların tafafisi olduğuna açık işaret olan bu husus, elçilerin de dayanma sınırları olduğunu ve bu sınırların zorlanması akabinde onların da hata yapabileceğine açıktan işaret etmektedir. Ancak böylesi durumlarda bile akıl sahibi kişilerin ders alarak meseleden kârlı çıkabilme şansları bulunmaktadır. Hem, hastalık karşısındaki olumlu tutumun bireye kazandırdıkları ise işin cabasıdır. Nihayetinde önümüzdeki süreçlerin bizler için nelere gebe olduğunu tam olarak bilemediğimizden ötürü, oluşumuna müdahale edemediğimiz şeyler konusunda daha ihtiyatlı durmanın önemine işaret edilmektedir diyebiliriz. Keza, Yüce Allah'ın bilgisinin sonsuzluğu ile insanın bilgisinin sınırlı olan mahiyetinin Tanrı diliyle tahkiyesini ifade eden bu kıssadan alınacak olan ikinci ders de budur diyebiliriz.

⁴⁷ Enbiyâ, 21/83-84.

⁴⁸ Sâd, 38/41-44. Âyette ifade edildiği üzere âdeta adak gibi duran “eşe dayak atma sözü”nün olayın mahiyeti gereği af gibi bir sonuca bağlanarak, şekli unsurların tamamlanması noktasında “hile-i şeriye” gibi bir çözüm şekline başvurulmuştur. Tabiidir ki bu çözüm şekli, kalıcı ilkeler durduğu müddetçe her daim “dayaksız” bir seçimi öne alacaktır.

5. İMKÂNSIZ OLASILIKLAR

Bilge Kul-Hz. Mûsa kıssasını geleneğin algıladığı şekilde anlayacak olursak, pek çok temel değeri gözden kaçırmamız imkânlı hâle gelecektir. Bunların başında ise, “peygamberlerin örnekliliğinin devre dışı kalması” durumu gelmektedir. Oysaki peygamberler, Allah’ın izniyle kendilerine itaat edilsin diye halkın arasından seçilmiş olan kişilerdir.⁴⁹ Zira kıssanın mevcut hâliyle anlaşılması demek, peygamberden daha çok bilen, onun peşi sıra gittiği ve olguların sırrını açıkladığı bilge kişiler bulunmaktadır. Peygamberlerin dahi anlamakta zorlandıkları bazı şeylerin içyüzünü bilen bu kişiler, doğal olarak onlardan daha üstün bir konumda olan kişilerdir. Hem bu kişileri ve hem de bu ilmi yakından tanıyanların takip edecekleri örnek, elbette ki Hz. Mûsa örnekliliğindeki gibi Bilge Kul prototipidir. Buna göre, çevremizde bu kişilerden olduklarını söyleyenlerin olması demek, hem onların yolunun takibini zorunlu hâle getirmekte ve hem de onların bilgisinin elçilerin bilgilerinden daha derin ve bağlayıcı olduğunu haber vermektedir. İster açıktan ve isterse de bilinçaltı eğitimi şeklinde olsun, bu yaklaşımı benimseyen ve peşinden gelenlere bu ilme sahip olduklarını söyleyen belli bir grubun olduğu bilinmektedir. Bu kesimin eğittiği kişilerden hakikati taşıyan peygamber olgusunun öne alınmasını beklemek hayli zordur. Onlara göre hakikate mâlik olan bu kişilerin yolunu takip etmek, mutlak surette hakikati devşirmekle eşdeğer bir tutumdur.

Kıssanın geleneksel kabulüne göre Bilge Kul/Hızır örneği üzerinden gaybı bilen kişilerin varlığı hakikat olarak kabul edilmelidir. Bu anlayışı benimseyenlerin ilgili kıssanın yanında Kur’an’dan bazı kavram ve âyetleri de delil olarak öne sürdükleri görülmektedir.⁵⁰ Buna göre Yüce Allah’ın “hikmet verdiği” bu kişiler, sıradan insanların bilmediği gayb alanındaki oluşumlara da açıktan şahit olurlar. Onlara göre hikmet, bazı kişiler için gaybın kapılarının açılmasına açıktan işaret etmektedir. Yine onlara göre dünya hayatında gaybın hazinelerinden kendisine nimet bahşedilen kişilerin olduğuna işaret eden pek çok âyetin olduğu bilinmektedir. Neticede bu kişiler, göklerin ve yerin gaybını sadece Allah’ın bildiği,⁵¹ sadece seçilmiş olan elçilerine gaybdan bir kısım haberleri verdiğini ifade eden âyetleri değil,⁵² belli donanımlara sahip olan hemen her mü’min kişi için ortak vasfı olan “hikmet” gibi kavramları kullanmak suretiyle kendilerine

⁴⁹ Nisâ, 4/64. Peygamberler, kendilerine itaat edilmek üzere vazifelenirilmişlerdir.

⁵⁰ “Allah hikmeti [hak ve hakikati görme, isabetli karar verme ve doğru işler yapma kabiliyetini, dolayısıyla malını içtenlikle Allah yolunda harcama bilincini] dilediğine [Allah yolunda çaba sarf edene] verir. Kime hikmet verilmişse ona çok büyük bir [manevi] servet bahşedilmiş demektir. Ne var ki bu misalleri ancak akliselim sahipleri anlar.” (Bakara, 2/269).

⁵¹ Bakara, 2/33; En’âm, 6/59; Neml, 27/65; Fâtır, 35/38.

⁵² Âl-i İmrân, 3/44; Hûd, 11/49; Yûsuf, 12/102; Cin, 72/26-27.

alan açmak istemişlerdir. Bu kişilerin dayanak olarak öne sürdüklerin en keskin delil ise, öteden beri bahsedilen kıssadaki açık unsurlar olmuştur. Bu anlayışa göre, Peygamberlerin dışında gaybı bilen kişilerin varlığı kabul edilmelidir. Bu kişilerin, Hızır/Bilge Kul geleneğinden gelen kişilerden olması ise ispata lüzum olmayan bir hakikattir. Bize göre, Kur'an vahyinin bağlamından koparılması demek olan bu yaklaşım, yine vahyedilme amacından oldukça uzağa taşınan bu kıssa üzerinden kendilerine alan açılmasını temin etmiştir. Bu irade beyanı neticesinde ise uzun süredir gayb âlemini bilen kişileri üreten bir sistem ve de zihniyetle karşı karşıya bulunmaktayız. Bu kapının kapanması demek, binlerce yıllık yanlış anlaşılmanın önüne geçme iradesinin öne çıkması demektir. O nedenle kıssanın geleneksel yorumlarının İslâm'ın temel değerlerini aşındırma noktasında yapa geldiği tahrifatı görmek lazımdır.

Mevcut durumun analizinden ortaya çıkan diğer bir imkânsızlık hâli, ilgili kıssanın geleneksel okuma biçimleri üzerinden elde edildiği söylenen, “Kâinata tasarruf yetkisine sahip kişilerin/Allah dostlarının olduğu” kabulüdür. Buna göre, geleceğe dair bilgisi üzerinden tasarruf yapabilen kişilerin mevcudiyeti, bütünüyle Bilge Kul/Hızır figürü ve bu figürün devamı niteliğindeki benzer kişilerden neşet etmektedir. Hem gaybın bilgisine sahip ve hem de dilediği zaman bu yetkiyi kullanan kişilerin olması demek, elçilerin yapamayacakları bazı şeylerin bu kişiler tarafından yapılageldiğini göstermektedir. Geçmiş, hâl ve geleceği bilen, bilmekle kalmayıp bu alanlarda tasarruf yetkisine sahip olan kişilerin piri olan Bilge Kul/Hızır, bu yeteneğini Peygamber olan Hz. Mûsa varken yapabildiğine göre, bu bilgi ve yeteneğe sahip olan Allah'ın dostları/evliyalari/Gavsları vb. kişiler de aynı derece ve konumdadırlar. Buna inanmak, farklı formasyonlarda dahi olsa bazı kişiler üzerinden vahiy ve tasarrufun devam ettiğini kabul etmek demektir.⁵³ Oysaki peygamberleri sıradan insanlardan ayıran tek fark, insanlar arasından seçilmiş olan bu kişilerin hayatı aydınlatacak olan bilgileri taşıyan vahiy almalarıdır.⁵⁴ Peygamberlerde bile bunun dışında herhangi bir fark yokken, âdeta Allah ile sürekli teşrik-i mesaide bulunan bu kişilerin olması ne demektir? Göklere gidiş-gelişi suyoluna çeviren kişilerin olması demek, herhâlde İslâm'ın mesajının bu çevrelerde yalın olarak anlaşılmadığının açık göstergesi olsa gerektir.

Bilge Kul/Hızır kıssasının anlatılagelen versiyonu kabul edilirse, Bilge Kul/Hızır gibi ölümsüz olan bir kişiliğin olduğunu kabul edildiği görülecektir. Buna göre Bilge Kul/Hızır figürü, ölüm yasalarından bağımsız olarak ebediyen yaşam

⁵³ En'âm, 6/93. “*Bana da vahyolundu! dediği hâlde kendisine hiçbir şey vahyedilmemiş olandan ve: Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim! diyenden ya da Allah'a karşı yalan uydurandan daha zâlim kimdir?*”

⁵⁴ İbrahim, 14/11; Kehf, 18/10; Fussilet, 41/6.

sürmektedir. Hemen her insanı ilgilendiren bu yasalar, onun bağlamamaktadır. Böylelikle sonsuz yaşamı olan insanların varlığı kabulü, bu çevrelerde temel inanç hâline gelmiş gibidir. Oysaki Bilge Kul/Hızır insan ise, ölüm vakasıyla takdir edilmiş olan insan hayatı için bunun imkânsızlığı ortadadır.⁵⁵ Zira ilâhî yasa gereği her nefis ölümü tadacaktır.⁵⁶ Yok, eğer insan değil melek ise onların tâbi olduğu yasalar daha başkadır. O zaman Bilge Kul/Hızır figürünü insan olarak görmemek lazımdır. Her iki durumda da kıssanın insan odaklı algılanması mümkün görünmemektedir. Hâsılı, hiçbir beşere ölümsüzlük verilmediğini bildiren Kur'an,⁵⁷ mesel, kıssa ve temsil gibi oldukça zengin olan bu gibi anlatımlarıyla insana kalıcı dersler vermek istemiş gibidir. Bu sebeple ilgili kıssayı iki insanın karşılaşması gibi görmek, olası problemlerin çıkmasına zemin hazırlamak demektir.

Allah-insan ilişkisinde peygamberlerden daha çok bilen insanların olması tezi, Kur'an'ın yabancı durduğu bir anlayıştır. Buna göre Yüce Allah, sadece elçilerine gaybın bir kısmını açmak suretiyle bilgilendirmiştir. Devamında ise, tebliğe muhatap olan herkesin aynı bilgilere sahip olması söz konusudur. Söz konusu edilen kıssadan farklı dünya ve sistem kuranların iddia ettiği gibi Yüce Allah, insanlar arasında özel statüye sahip kişiler ihdas etmemiştir. O'nun iletişimde kullandığı kişiler, ne bir özel sınıf, ne de özel yetenekleri olan kişilerdir. Hiç kimse ya da kesim, kendisinin sonradan üretilen bu gibi kurumsal yapıya dâhil olduğunu söyleyemez. Yüce Allah'ın yasası gereği insanlarla iletişimi yine insanlar arasından seçilen kişiler sağlamaktadır. İmtiyazsız, sınıfsız bir iletişimin olduğu bu alanda herkes, kendisine gelen mesajı anlamak zorundadır. Kimse kimsenin hakkında tasarrufta bulunamaz. Ancak bütün bunların aksine olarak, ilgili kıssadan üretilen sisteme göre Yüce Allah'ın Kâinatı seçtiği, ilgilendiği hatta vazife verdiği özel bir sınıf bulunmaktadır. Aslında Kâinatın işleri, bu kişiler üzerinden yürümektedir. Yeri geldiğinde vahiy alıp, yeri geldiğinde Kıyâmetin zamanını dahi tespit edebilen bu kişiler, Allah'ın özel ve seçkin kullarıdır. Haddizatında bu yaklaşımın İslâm'ın "takva"⁵⁸ ölçüsünü devreden çıkarmak suretiyle yeni bir değer sistemi/kümesi oluşturduğu görülmektedir. Neticede onların iddia ettiği gibi Yüce Allah'ın dini tebliğ ya da hakikati anlatmak, göstermek, uygulamak üzere elçiler dışında görevlendirdiği kişilerin olması, ilm-i ledün sahipleri lehinde büyük ve geniş bir yaşam alanı açtığı söylenebilir. Bu yapının herkese eşit mesafede duran İslâm'ın değer ölçülerini kökünden sarstığı bilinmelidir.

⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/145; Nisâ, 4/78; Ahzâb, 33/16; Vâkıa, 56/60; Cum'a, 62/8.

⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/185; Enbiyâ, 21/35; Ankebût, 29/57.

⁵⁷ Enbiyâ, 21/34.

⁵⁸ Hucurât, 49/13.

6. HAKİKATİN MUHTEMEL FOTOĞRAFI

Kur'an'ın anlatım zenginliği içinde kendisine yer bulan Bilge Kul/Hızır-Hz. Mûsa kıssası, ister yaşanmış bir gerçeklik olsun, isterse de asıl gayeyi anlatmak üzere seçilmiş olan bir temsîlî beyan olsun, anlama ve anlamlandırma süreçlerinden konu ile ilgili olan hemen herkesin temel değerlerden hareket etmesi beklenir. Muhtemeldir ki diğer kültürlerin katkılarından bağımsız olarak algılanamayan bu kıssanın, temel ilkeler dışında kendilerine yol bulmak isteyen kesimler için son derece kullanışlı bir yapısı bulunmaktadır. Onların yaptığı gibi, Bilge Kul figürünü üretilen değer olan Hızır ile değiştirmek, kendilerine sonsuz bir güç ve tasarruf alanı açmıştır. Devrin siyasî ve dinî konjonktürüne de son derece uyumlu olan bu bakışın, akabinde kerametleri kendinden menkul ve elçileri bile sorguya çeken bir kesimin icat edildiği görülmektedir. Süreç içinde denetimsiz kalan bu yapının kendisine alan açtığı kadar, vahyin elçilerinin yaşam alanlarını kısıtladığı ortadadır. Bu açıdandır ki bahsedilen kıssanın vahyin nesnel değerlendirme ölçütleri üzerinden yeniden ele alınması lazımdır. İşte o zaman, temel ilkelerin çiğnenmediği daha mâkul bir izahla karşılaşabiliriz.

Kur'an'ın kullanmadığı kavram ve içerikle dile getirilen bu kıssa, zaman içinde yeni şahsiyet ve kurumları ortaya çıkarma konusunda son derece zengin bir alt yapıya sahiptir. Buna göre Kur'an'ın, “katından ilim verdiği kişi” olgusu, bu geleneği kabullenen herkesin elde edebileceği “ledünnî ilim” hâline dönüştürülmüştür. Yani bahsedilen olgu üzerinden bu kavram ve disiplin üretilmiştir. Kur'an'ın değinisi insanlar nezdinde içeriği farklı bir kavrama dönüşmekle, buna uygun bir dünyanın inşâsı kolaylaşmıştır. Yüce Allah'ın bununla kimi bilgilendirdiği hususu, öykünün geldiği seviye itibarıyla bütünüyle buharlaşmış gibidir. Geline bu aşamada kıssanın temel aktörleri olan kişilerin melek ya da insan olması önemini yitirmiştir. Oysaki elçi olan insan, sadece melek üzerinden bilgi alır. Meleklerin bilgi taşıdıkları elçilerin sonrasında insanların bilgilendirilmesinde aracı olan varlık elçilerdir. Buna uygun olarak Hz. Mûsa peygamberdir ve sadece insana tebliğ yapar. Bu nedenle orada bahsedilen kul figürü ise insan olamaz. Kıssaya göre bu kişi her açıdan peygamberden üstündür. Hz. Mûsa ise insanlar arasından seçilmiş olup güçlü iradeye sahip olan kararlılık sahibi/ulu'l azm peygamberdir. Nitekim o, elçilik görevi gereği sınırlı da olsa bazı hususlarda gayba dair bilgilere sahiptir. Sıradan insanlardan bu denli farklı bir seviyede olan bir elçinin muhatap olduğu kişi, doğal olarak kendisinden daha yetenekli birisi olmalıdır. İşbu nedenden ötürü ilgili kıssadaki kul motifini insan olgusunun dışında ya Allah'ın kendi ilminin temsîli olarak anlatılması ya da Hz. Mûsa'nın melek üzerinden denenmesi şeklinde anlamak zorundayız.

Bilge Kul-Hz. Mûsa kıssasında kafaların karışık olduğu bir nokta da, âyette

geçen “kul/kulumuz” lafzının mutlak surete insan olduğu ya da olması gerektiği şeklindeki kabuldür. Oysaki Kur’an’ın terminolojisinde kul/abd-ibâd lafzı, sadece insanlar için değil, melekler için de kullanılmıştır.⁵⁹ Buna ilaveten kul kavramı, süreç içinden putlar/put hâline getirilen bazı insanlar için de kullanılmıştır.⁶⁰ Bütünüyle Allah’ın muhataplığı üzerinden ifade edilen kul kavramı, kıssada olduğu gibi illa ki insan olmasını gerekli kılmaz. Zira Yüce Allah’ın muhataplığına mazhar olan varlık, sadece insan değildir. Bütün bu sebeplere bağlı olarak ifade edebiliriz ki, bize göre buradaki ifade, Kur’an’ın genel yapısı gereği olsa olsa melek olabilir. Yapılan bazı tercümelelerde “*kullarımızdan bir kul olan Hızır’ı buldular...*” şeklindeki çeviri, Hızır’ın insan formatında bir varlık olmadığı algısıyla örtüşmemektedir. Mamafih mevcut kültüre göre Hızır, şekilden şekile girebilen ve de mutlak surette ölümsüz olan bir varlıktır. Onun zaman zaman insan kılığına girmesi, insan olduğunu göstermez. Aslında o, “*Hızır gibi yetiştii!*” ifadesinde olduğu gibi Yüce Allah’ın yardımının farklı bir tarz, konsept ve terminoloji ile ifadesi olmalıdır. Ancak zaman içinde kavramların içeriklerinin değişmesi sonucunda bu tarz bir anlama öne çıkmış gibidir. Ve dahi mevcut anlayışı destekleyen önemli bir dinsel anlayış olması, sorunun yeniden ele alınmasına engel olmuş gibidir. Keza, bu gibi kavramlar, başlangıçta nasıl anlaşılırsa anlaşılınsın, kalıcı olarak, yol boyunca eklemlediği manalarla kendisini göstermektedir diyebiliriz.

Kıssanın insan nesli üzerinden anlaşılmasına engel olan bir yönü de bulunmaktadır. Bunu bilen kadim ulema, kıssayı âdeta insan ilişkileri bağlamından dışarıya taşıyarak, devreye insanüstü bir varlığı sokmayı irade etmişlerdir. Onlara göre de kıssadaki şahsın birebir insan olma ihtimali, haksız yere adam öldürmenin haramlığını ortadan kaldıracaktır. Hatta suçun ispatı noktasında son derece sorunlu olan bu anlatımın önünü almak gerektiği düşünüldüğünden, deyim yerindeyse çıkışa yönelme babında olaya ultra bir kahraman olan Hızır objesi dâhil edilmek zorunda kalınmıştır. Hem bu katkı, Müslüman kültürün beslendiği kadim anlayışlarla da uyuşmaktaydı. Geleneğin dışına çıkarak yorum yapma riskini göze almayan ulemanın ekserisi, hemen hemen her kültürde farklı bir versiyonu olan bu anlatıyı onaylamayı tercih etmiş gibidir. Hâlbuki vahyin öğretmenliğini yapmak durumunda olan bu kişilerden beklenen tavır, geleneğin anlayışını ihyâ etmek değil, vahyin ilkesel tutarlılığı gölgesinde olayın farklı veçhelerini ortaya koymaktı. Nihayetinde bunun hayli uzağında fikir serdeden ulemamızın, sorunu çözme iradeleri değil, sorunun üstünü öğretme iradelerinin daha baskın olduğu söylenebilir.

⁵⁹ Enbiyâ, 21/26; Zuhrûf, 43/19. Kul kavramı, hemen her kullanımda “muhatap alınan, kendisine söz söylenen, kendisinden iş beklenen varlık” olarak bilinmektedir.

⁶⁰ A’râf, 7/194.

O kadar ki yakıcı sorunu gören ancak sorun çözme becerisini Kitab'ın ilkelerine başvurmak suretiyle değil, kültürel eklemlemeler üzerinden ele alan kadim geleneğimiz, sadece kendi çapında bir iş yapmamıştır, aksine olarak, bu anlatının üzerinden pek çok sorunun çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Vahyin en önemli değeri olan ilkesellik ile tutarlılığın bu düşüncede pek dikkate alınmadığı görülmektedir. O sebeple mevcut kıssa özelinde olaya dışarıdan bakana göre henüz oluşmayan bir suç beklentisi üzerinden sebepsiz yere öldürme/ölüm hakikate uygun bir sonuçtur. Hakikati söyleme noktasında dillerin âdeta lâl olduğu tuhaf bir süreç sonunda, ortaya sürülen gerekçelerin dinî ve ahlâkî değil, pragmatist, muhayyel ve günü kurtarmaya yönelik olduğu ortadadır. Dinlerin altın kuralına göre hiçbir durumda “ileride dinsiz olacaktı/edecekti” kabulü üzerinden kişilere zarar verilemez. Bu yaklaşım olsa olsa, geleceği bilen bir varlığın şu an başınıza gelenlere sabretme, isyan etmeme, olayın bütününe görme noktasındaki bilgilendirmesi olabilir. . Bu durumdaki tek varlık ise sadece Yüce Allah'tır. O'nun bildiği durumlara göre ileride kötülük edecek kişiler şimdiden öldürülmüyor. Hem suçlu için geri dönüş yollarını bütünüyle kapatan bu sonuç, suçunun farkında olup gerekli adımları atan kişilerin suçtan dönüş hakkını elinden almaktadır.

Buna ilaveten, bazı insanlar nezdinde açık ya da kapalı olarak can alan ölüm meleğinin işleri her daim tek taraflı olarak sorgulanabilir olmuştur. Kıssa ile verilen mesaj, bu konuya farklı açılardan bakabilme zenginliğine ulaşabilme öğüdüdür. Binaenaleyh, dünyaya tek pencereden bakan kişiler için bazı işler boş, yararsız, gereksiz hatta zararlı iş olarak görülebilir. Bu noktada duran kişiler için ölüm melekleri suçsuz insanın canını almaktadır. Oysaki ölüm, biyolojik bir kanun, yasa, süreç ve vetire olmakla beraber, sadece işlenen herhangi bir suçla birlikte gerçekleşen bir olgu da değildir. Aynı zamanda her ölüm, işlenen veya işlenmesi muhtemel suçlarla orantılı olarak devreye giren bir karşılık ve ceza değildir. Ölüm yasasını icra eden Azrail, yasal prosedürlerin sonunda emaneti alan “ölüm meleği”dir.⁶¹ O, bile isteyerek kimseyi öldürmez, sadece yasal prosedürler gereği ölümün gerçekleştiği anda son hamle olarak canı alır. Buna göre kıssa özelinde gerçekleşen şeylerin bütünüyle vahyin genelinde öne sürülen amaçlar kapsamında yeniden ve farklı bir açıdan okunması lazımdır. Bunu yapmadığımız sürece ölüm ve öldürme hususlarında çok net kurallar

⁶¹ Secde, 32/11. Azrail ismi Kur'an'da geçmemekte olup, buna karşın “melekü'l-mevt/ölüm meleği” ifadesi geçmektedir. Tıpkı bunun gibi İsrail ismi de “münâdi” yani “çağırıcı” olarak geçmektedir. Bu demektir ki, her iki iş de belli bir kanun ve nizama dayandırılarak sistem hâline getirilmiştir. Ölümün kanunları varsa, bu kanunların takibini ve bu takipten doğan vazifeleri yapan görevlilerin olması, ilâhî sistem gereği insanların muhatap oldukları yasal bir durumdur. Aynı şekilde, Kıyâmetin kopması da belli bir yasal sürece bağlandığı için ilgili meleğin yapacağı iş, görev icabı/gereği bu yasallığı takip etmekten öte bir şey değildir.

koymuş olan Kur'an'ın kendi içinde çelişik beyanlar veren bir kitaba dönüşme ihtimali öne gelecektir. Belki de kadim ulemanın gördüğü fotoğrafın bu netlikte olması akabinde, kaçtıkları yerin meseleyi çözme durağı olmadığını görme şansları bulunmamıştır.

Bahsedilen öykü eğer ki mutlak manada bütün detaylarıyla yaşanmış olan bir kıssa ise, çalışma boyunca değindiğimiz soru ve sorgulamalardan kaçma lüksümüz olamaz. Zira bu kıssayı okuyan hemen herkes, eğer ki başka bir tarzda yüklenim almamışsa, akıselim gereği benzer soruları soracaktır. İşbu nedenden ötürü bahsedilen kıssadaki şahısların gerçekliklerinden öte, insanların anlamasını kolaylaştıran bir yol denendiği rahatlıkla söylenebilir. Konu hakkındaki soruların çok olması, konunun anlaşılma şansını düşük tutmuş gibidir. Buna karşılık olarak bahsedilen öykü, kıssa değil kurgu yani darb-ı mesel ise, işin tabiatı gereği konu hakkında pek soru sorulmamalıdır. Bize göre, bahsedilen öykü kıssa olmakla beraber, meselenin kahramanları ve meselenin kendisi klâsik kıssa türü anlatımların fevkinde bir seçimdir. O yüzden kıssanın bir kahramanı olan Hz. Mûsa, gerçek bir şahsiyet iken, Bilge Kul ise bütünüyle sanal bir kahramanı teşkil etmektedir. Yine kıssanın anafikri olan “*Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığının âdeta deneysel izâhı*” şeklindeki teması, olayların perde arkasını gören ancak böyle bir anlatımla ortaya sürülebilirdi. Allah'ın ilminin sonsuzluğu ve de kapsayıcılığı ile O'nun ilminden biraz pay alan elçilerin bilgisinin kıyası durumunda olan bu anlatı, her iki durumdan da hayli uzakta olan bizlere olayların arka planını görme erdemini tavsiye etmektedir. Hâsılı, ilâhî bilginin temsîlî anlatımı, ancak bu denli etkin bir biçimde dile getirilebilirdi.

Biz inanmış insanlar nezdinde kıssadan çıkarılacak en değerli ders, herhangi bir olayın farklı derinlikleri olduğu gerçeğine rağmen, bu derinlikler tek noktaya yoğunlaşan insan tarafından farklı görülebilir. Deyim yerindeyse olaya pencereden değil, çatıdan bakmayı öneren bu bakış zenginliği, bir noktaya takılıp kalmanın görüş ve anlayış zenginliğinin sığlaştırmakla kalmayıp, sıradanlaştırdığı gerçeğini önümüze sermektedir. Bazı meselelerin dış görünüşü ile insana doğrudan dokunan veçhesi oldukça yakıcı olabilirse de, insan, henüz Allah tarafından görülen kısmını görmemiş olabilir. Zengin ve de faydalı bir bakış, ancak meseleyi her açıdan kuşatan bir bakışla olabilir. Bahsedilen kıssa, elçi bile olsa bu zenginliği deneysel olarak bireysel kazanım hânesine yazdırmaktadır. Ancak bu yazdırma aşamalarında hakikatin temel değerlerini öğrenmiş olan insana düşen vazife, Hz. Mûsa'nın yaptığı gibi merak etmek, soru sormak, gerektiğinde itiraz etmek ve sonuçta meseleyi bütün yönleriyle kavramaya çalışmaktır. Herkesçe bilinen temel bir gerçektir ki kişiler, baktığı yerden ve gördüğü şey kadar konuşur. Bakış açısı değişirse, o zaman fotoğrafın tamamı görülür. O yüzden Kur'an,

dilin, kalbin ve aklın sabit fikir üzerinden körü körüne bağlanmasını eleştirir.⁶² Geçmişe körü körüne bağlılığı kabul etmez.⁶³ İnsanı kör eden kabullere karşı durur.⁶⁴ Kıssanın ahlâkî ve dinsel kazanımı kişileri sığ bakış açılarından kurtarır, bir ayağı sabit duran pergel gibi etrafı görme açısını kazanmaları tavsiyesidir.⁶⁵

İslâm'ın öz değerine göre insanın günâhsız, mâsum ve tertemiz yaratılışının hatta donanımlarının genel adı olan “fitrat”,⁶⁶ olayı anlamamız noktasında temel ölçüdür. Buna göre bütün insanlar/kişiler/çocuklar mâsumdur. İnsanların belli bir yaşa kadar günâhsız olması teorisi, İslâm'ın ana bileşenidir.⁶⁷ O sebeple ileride günâh işleme potansiyel gereği herhangi bir kişinin/çocuğun öldürülmesini kabul eden bir dinin mensubu değiliz. Meğerki ilgili kıssa üzerinden kendilerine özel statü belirleyen bir kesimin yorumları bu noktayı tedârik etse bile, Müslüman için durum bundan öte bir şey olamaz.

SONUÇ

Anlaşıma noktasında yüzyıllardır büyük problemlere neden olan Bilge Kul/Hz. Mûsa ya da Mûsa-Hızır kıssasının vahyin ilkesellik ve tutarlılığı bağlamında “ne olabileceği” sorusunun cevabın aradığımız bu çalışma, bizce güçlü bir metaforik anlatıma dâhil edilen farklı bir beyan çeşididir. Konunun özeti mahiyetinde olan cümle, “her şeyin içyüzünü bilemezsiniz” şeklindedir. Benzer şekilde, insanların bilgisinin kısıtlı alanlarda işlevsel olabileceği, bunun aksine olarak Yüce Allah'ın bilgisinin hemen her alan ve noktada hakikat içerdiği uyarı, ikaz ve tespitinin tanrıca ifadesi olan bu kıssa, elçi dahi olsa düşündüğü bazı şeyleri değişik perspektiften ele alma becerisine ulaşmasını salık vermektedir. Konunun geri kalan kısımları ise tamamıyla teferruattan ibarettir. O nedenle, konuyu detaylarda boğan herkesin, buradan yeni dünyalar kuran malzemelere ulaşması oldukça tuhaf bir okuma biçimidir. Kendi birikimlerini kıssanın geniş anlam çerçevesinden takip eden bazı kişilerin kıssada bahsedilmeyen pek çok şeyi işaret diliyle ortaya getirmesi ise, akliselim sahipleri için son derece açık bir ders niteliğindedir.

⁶² En'âm, 6/25; A'râf, 7/100; Tevbe, 9/87; İsrâ, 17/46; Kehf, 18/57.

⁶³ Bakara, 2/170; Mâide, 5/104; Lokmân, 31/21; Sebe', 34/42; Fussilet, 41/5.

⁶⁴ Bakara, 2/88; Nisâ, 4/155.

⁶⁵ Zümer, 39/22.

⁶⁶ Rûm, 30/30. İnsanın öz değerleri, insanın özü ya da “Allah'ın insanı yaratırken özüne nakşettiği tevhid inancı...” (Bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali/Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 458) şeklinde anlaşılabilir.

⁶⁷ Fitrat hadisi şeklinde bilinen nebevî ifade şöyle bir durumdan bahsetmektedir: “Dünyaya gelen her insan fitrat üzere doğar; sonra anne ve babası onu Yahudi, Hristiyan, Mecûsi/ Müşrik yapar.” (Buhârî, *Cenâiz*, 79, 80, 93; Müslim, *Qader*, 22-25).

Yüce Allah'ın ilminin sınırsızlığının temsîli anlatımı olan bu kıssa, biz insanoğluna had bildirme çabası olarak da görülebilir. Esasında bu durum, bir aşağılama değil, kendi sınırlarına çekilip orada fikir üretme becerisinin kazanılmasıdır. Yetenekleri sınırlı olan biz insanlara, “derin sulara yüzmeme” önerisinin yapıldığı böylesi kıssalar, evveleminde insana daha korunaklı ve daha güvenli bilgi alanları oluşturmaktadır. Bu alana çekilen insanın hakikati arama çabası, bakış açısını düzelttiği noktada her daim devreye girebilecektir. Hemen her şeyi sınırlı olan bir varlığın, oluşumuna dâhil olmadığı alanlarda ahkâm kesmesi, Yüce Allah'ın bilgisinin sınırsızlığı, her şeyin içyüzünü bilmesi, geleceği bilmek isteyen insanın beyhude uğraş verdiği vb. gibi uyarı cümlelerini dikkatlerden uzak tutmamalıdır. Konu içinde verilen örneğe göre, insanlar hoşlanmasalar da savaş emrini içeren âyeti, “gereğine binaen size yazıldı, savaştan korkmayın, savaş her zaman kötü olmayabilir” şeklinde anlamak lazımdır. Hayatın ne getirip ne götüreceği mutlak manada hesap edilemezken, bizim dahlimizin olmadığı alanlarda mutlak hakikati bulma iradesi üzerinden konuşmak, insana yakışacak bir hâl değildir. O nedenle, Peygamber dahi olsa kendi sınırlarına çekilerek bu sınırlarda iş ve sorumluluk kuşanmalıdır. İnsanın kendini ilgilendirmeyen, künhüne vakıf olamayacağı alanlarda dolaşması, yanı başında duran hakikati ıskalamasına neden olabilir. İnsana mesel, kıssa ya da metaforik anlatım üzerinden yakınlaştırılan bu gerçekliktir. Keza, içinde güçlü irade sahibi Peygamberin olduğu bu kıssa, onların yolunu takip eden biz insanlara oldukça güçlü bir duruşu da sağlamalıdır.

Nihayetinde kıssanın gövdesine yerleştirilmiş olan öykünün detaylarına takılmadan sağlıklı bir okuma yapmak mümkün değildir. Ancak bu detayları vahyin genel konsepti içinde görmek lüzumu hâsıl olmuştur. Yani Kur'an'ın temel ilkelerine aykırı bir kıssa okuması mâkul bir anlama biçimi olamaz. Bu sebeple bahsedilen kıssayı hedefe konulmuş amaç üzerinden dengeli ve tutarlı bir okumaya dâhil etmeliyiz. O amaçla, insanın başına gelen şeylere isyan etmesini değişik bir yolla eleştiren bu kıssa, yine insana farklı bakış açılarının olduğunu haber vermektedir. Kıssanın geneli, görmek istediğiniz şeyi görme çabasını değil, gördüğünüz şeydeki farklı noktaları anlama becerisini kazandırmayı hedeflemiş gibidir. Mamafih kıssa özelindeki neredeyse her ifade, olayı farklı görme noktasında insana yardımcı olan sabır ve imtihan eğitimidir. Bu yaklaşım üzerinden beşer olan peygamberler eğitiliyor. Onlar, yaşadıkları örneklem üzerinden sabrederek sonuca yaklaşıyorlar. Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. Yakup, Hz. Yûsuf, Hz. Eyyub vb. elçilerin hayatı bu örneklerle doludur. Bunlar üzerinden Hz. Muhammed'in de başarılı olacağı ifade açıkça edilmektedir. Bu gibi anlatılar özelinde ilâhî tavsiyeye konu olan yasa gereği başarının ilk şartı, olaylara farklı pencerelerden bakma becerisinin kazanılmasından sonra, zorluklarla mücadele esnasında başa gelenlere sabırdır.

Vahiy süreçlerinde insanlığa ders kabilinden bahsedilen kıssalar, tıpkı bahsedilen öykülerde olduğu gibi, sadece dış görünüşleriyle değil, iç yüzleriyle de anlaşılmalıdır. Bu anlama çabasını takiben Kitabın geneline uygun, temel ilkelerle bağdaşan bir te'vil yapılmalıdır. Bizim ilgili kıssadan çıkardığımız dersler, özetle şu perspektifleri takip eden bir anlama biçimlerini gündeme getirmelidir: 1. Perspektif: Her şey, insanın idrak sınırlarında olmayabilir. 2. Perspektif: İlk bakışta iyi, yararlı gördüğünüz şeyler kötü, kötü gördüğünüz şeyler de iyi olabilir. Acele karar vermemek lazımdır. 3. Perspektif: Örnekteki gibi Yüce Allah'ın ilmi ile insanın ilminin sınır ve derinliğinin karşılaştırılma çabası, her daim sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Bunu daha yakından görmek için Hz. Mûsa'nın dâhil olduğu şu metaforik anlatıma bakmak yeterlidir. 4. Perspektif: Kıssaların genelindeki amaç gereği bizler için aslanan tutum, Peygamberin sağlıklı tutumlarını örnek almaktır. Benzeri durumlarda onun gibi yapmak lazımdır. Bu tercih, insana yakışan bir karşılıktır. İnsan, ilkelerine ters olan her yaklaşımda meseleyi Hz. Mûsa gibi görmeli, ancak meselenin bizim göremediğimiz arka planı olabileceğini de unutmamalıdır. 5. Perspektif: Bu gibi âyet ve rivâyetlerden kendilerine yeni dünya kuranlar, bu dünyanın olabirliğini vahyin temel ilkeleriyle sağlamasını yapmalı yani teyit/çek etmelidir. 6. Perspektif: İslâmî disiplinler, İslâm'ın açık-seçik sınırlarının dışına çıkamazlar. 7. Perspektif: Vahiy olgusu, vahyin temel ilke, düstur ve sınırları dışında anlaşılabilir. 8. Perspektif: Yabancı unsurların Kur'an üzerinden kendilerini yasal sınıra çekmesi doğru bir tutum değildir. 9. Perspektif: İlkeselliği kaçırın her te'vil, Kur'an âyetlerinin yorumu değil, tahrifinden ibarettir. 10. Perspektif: Kur'an tutarlılığı önemseyen bir kitaptır. Onun temel duruş ve yaklaşımlarıyla çelişik durum arz edecek her bakış açısı, kendisini onun hizasına çekerek yeniden sorgulamalıdır.

EK BEYAN / DECLARATION

Makalenin tüm süreçlerinde İLSAM'ın araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

In all processes of the article, İLSAM's research and publication ethics principles were followed.

There is no potential conflict of interest in this study.

The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

Beydavî, Nasıruddin b. Ömer. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil/Tefsiru'l-Beydavî/Beydavî Tefsiri*. çev. Abdulvahab Öztürk. 5 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2011.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

Buharî, Ebu Abdullah İsmail. *el-Câmius-Sahîh*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Câbîrî, Muhammed Âbid. *Siyer Eşliğinde Kur'an'ı Anlamak/Fehmü'l-Kur'an/Nüzul Sırasına Göre Tefsir*. çev. Muhammed Coşkun. 3 Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2013.

Ebussuûd Efendi Şeyhülislâm, *Ebussuûd Tefsiri/İrşâdi'l-Akli's-Selîm ilâ Mezayâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*, çev. Ali Akın. 12 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2006.

Erginli, Zafer, (edt.), *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2006.

Hilmi, Ömer Faruk. *Allah'ın Kullarından Salih Bir Kul Hızır Aleyhisselam*, İstanbul: İlim Şehri Yayınlar, 2012.

Hûb, Ramazan. *Hızır Aleyhisselâm*, İstanbul: Kırkkandil Yayınevi, 2009.

İbn Arabî, Muhyiddin. *Rahmetün Mine'r-Rahmân/Kur'an-ı Kerim Tefsiri*. haz. Mahmûd el-Gurâb. çev. Muhammed Coşkun. 4 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. 4 Cilt. Riyad: yy, 1993.

Kurtubî, Abdullah Muhammed. el- Ensarî, *el-Câmî li Ahkâmi'l-Kur'an*. 10 Cilt. Beyrut: Dâr'u İhyâu't-Türasi'l-Arabî, 2002.

Kutub, Seyyid. *Fizilâli'l-Kur'an/Kur'anın Gölgesinde*. çev. İ. Hakkı Şengüler. M. Emin Saraç. Bekir Karlığa. 16 Cilt. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1977.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne/Tefsiru'l-Mâtürîdî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2005.

Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi. çev. İbrahim Tüfekçi. 17 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.

Melikoff, Irene. “Bektaşî-Alevilerde Ali'nin Tanrılaştırılması”. *Tarihten Teolojije İslam İnançlarında Hz. Ali*. haz. Ahmet Yaşar Ocak. Ankara: Türk

Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Meral, Yasin. “Musa-Hızır Kıssası ve Kıssanın Yahudi Kökeniyle İlgili İddiaların Değerlendirilmesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 55/2, (2014). 129-150

Mevdûdî, Ebu'l A'lâ. *Tefhimu'l-Kur'an/Kur'an'ın Anlam ve Tefsiri*. çev. Muhammed Han Kayani, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Haccac. *el-Câmiu's-Sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslâm Öncesi İnanç Motifleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.

İslam Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2000.

Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali/Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 5. Baskı. 2018.

Râzî, Fahrüddîn. *Tefsîr-i Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*. çev. Suat Yıldırım, Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç, C. Sadık Doğru, 23 Cilt. Ankara: Akçağ Yayınları, 1992.

Sabunî, Muhammed Ali. *et-Tefsîru'l-Vâdih el-Müeyesser*, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.

Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr. *Tefsîru't-Taberî/Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'an*, 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1997.

Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 3.Baskı. 2013.

Yeşil, Şemseddin. *Füyûzât/Kur'an-ı Mübîn'in Meâlen Tefsiri*, 7 Cilt. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1994.

Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*. 14 Cilt. İstanbul: Anadolu Yayınları, 1987.

Zemahşerî, Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki Avami't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*. thk: M. H. Ahmed. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, 1987.